

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ “การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
ในกลุ่มน้ำลาว-ยวนโดยองค์กรชุมชน”

โดย

นางสาวสหทัย วิเศษ และคณะ

พฤศจิกายน 2543

รายงานการวิจัย
โครงการ "การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำลาว-ยวนโดยองค์กรชุมชน"

คณะผู้วิจัย	สังกัด
1. นางสาวสหทัย วิเศษ	โครงการพะเยาเพื่อการพัฒนา
2. นายโกวิท ไชยเมือง	โครงการพะเยาเพื่อการพัฒนา
3. นายชัยวัฒน์ จันทิมา	โครงการพะเยาเพื่อการพัฒนา
4. พระครูขันตวิชิธรรม	วัดหนองร่มเย็น ต.ร่มเย็น อ. เชียงคำ
5. พระครูสุภัทรพรมคุณ	วัดหย่วน ต. หย่วน อ. เชียงคำ
6. นายวีระ เอกอารีชัย	ฝ่ายปกครอง ที่ว่าการอำเภอเชียงคำ
7. นายอุทิศ ปฐมขง	สำนักงานศึกษาธิการอำเภอเชียงคำ
8. นายบุญเมฆ กลิ่นหอม	สถานีอนามัยตำบลร่มเย็น อ. เชียงคำ
9. นายแบ่ง กลิ่นหอม	ผู้นำชุมชน ต. เวียง อ. เชียงคำ
10. นายสัมฤทธิ์ มีสุข	ผู้นำชุมชน ต. แม่ลาว อ. เชียงคำ
11. นายบุญศักดิ์ ชุมพู	ผู้นำชุมชน ต. ร่มเย็น อ. เชียงคำ
12. นายกิตติ แซ่จ้าว	ผู้นำชุมชน ต. ร่มเย็น อ. เชียงคำ

สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

สรุปสำหรับผู้บริหาร (Executive summary)

การวิจัยเรื่อง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำลาว - ยวนโดยองค์กรชุมชน มีวัตถุประสงค์เพื่อประมวลองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำ และนำองค์ความรู้ที่ได้ มาพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำ โดยคำถามหลักของการ วิจัยจึงมุ่งที่จะตอบคำถามใน 2 ประเด็นหลักคือ ประเด็นแรก องค์กรชุมชนมีองค์ความรู้ในการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติ โดยใช้รูปแบบและวิธีการอย่างไร ประเด็นที่สอง องค์กรชุมชนมีความสามารถในการ นำองค์ความรู้ที่ได้มาปรับใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำได้อย่างไร กรอบแนวคิดใน การวิจัย จึงแบ่งออกเป็น 2 ช่วง ช่วงที่ 1 เริ่มจากการศึกษาชุมชน การศึกษาสภาพปัญหา และศักยภาพ ของชุมชนในมิติทางสังคม วัฒนธรรม และระบบนิเวศ โดยใช้เวทีของการวิเคราะห์ปัญหา ร่วมกันทั้ง ในระดับหมู่บ้าน ตำบล และระดับลุ่มน้ำ เพื่อประมวลเป็นรูปแบบและวิธีการในการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำ หลังจากนั้นได้ทดลองทำกิจกรรมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดย องค์กรชุมชน เพื่อสังเกตกระบวนการทำกิจกรรมของชุมชน และวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของกิจกรรมกับ การอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งใช้ระยะเวลาในการวิจัย 6 เดือน ในช่วงที่ 2 จะนำรูปแบบ และวิธีการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ มาทำเป็นกิจกรรมการแก้ไขปัญหาของชุมชนโดยองค์กร ชุมชน รวมทั้งการเสริมสร้างความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนผ่านกระบวนการเรียนรู้ หลังจากนั้นจะ ประเมินผล และสรุปเป็นบทเรียนของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน

สำหรับพื้นที่ในการวิจัย เป็นชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำลาว-ยวน ซึ่งครอบคลุมตำบลหย่วน ตำบลแม่ลาว ตำบลฝายกวาง ตำบลเวียง ตำบลเจดีย์คำ และตำบลร่มเย็น อำเภอเชียงคำ จังหวัด พะเยา ในส่วนของวิธีการดำเนินการวิจัยจะเน้นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม โดยการตั้งคณะ ทำงานในการวิจัย ประกอบด้วยพระสงฆ์ ข้าราชการ และผู้นำในชุมชนเพื่อให้มีส่วนร่วมในกระบวนการ วิจัย ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ใช้วิธีการจัดเวทีชาวบ้าน เพื่อร่วมกันวิเคราะห์ปัญหา ทำให้ชุมชน เกิดการเรียนรู้โดยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น นอกจากนี้ยังมีการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก การ สัมภาษณ์แบบกลุ่ม และการสังเกตแบบมีส่วนร่วมในประเพณี และกิจกรรมของชุมชน ข้อมูลที่ได้นำมา วิเคราะห์ เพื่อประมวลเป็นรูปแบบและวิธีการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำโดยองค์กรชุมชน โดยกำหนดกรอบในการวิเคราะห์ใน 4 มิติ ดังนี้

1. กระบวนการเกิดขององค์ความรู้ ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
2. เนื้อหาขององค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
3. รูปแบบขององค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

4. ความสัมพันธ์ขององค์ความรู้กับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ผลการศึกษาสรุปได้ดังนี้

1. กระบวนการเกิดขององค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

1.1 การเรียนรู้และการสังเคราะห์ความรู้ เกิดจากการเรียนรู้ทั้งในลักษณะที่เป็นปัจเจกและลักษณะที่เป็นกลุ่ม โดยเรียนรู้จากการดำเนินชีวิต และการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง หรือการเรียนรู้จากบุคคลอื่นโดยมีผู้ถ่ายทอดให้ในลักษณะของการแลกเปลี่ยน การพูดคุย การสังเกต ความรู้ดังกล่าวจะถูกสังเคราะห์เป็นประสบการณ์ และเป็นบทเรียนใหม่ที่สามารถนำมาถ่ายทอดในชุมชนของตนเอง และชุมชนอื่น

1.2 การถ่ายทอดความรู้ มี 2 รูปแบบ คือ รูปแบบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร จะเป็นการบอกเล่าถึงประสบการณ์ บทเรียนต่าง ๆ ที่ได้ประสบ การบอกเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามตำนานต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีการบอกเล่าโดยผ่านการประกอบพิธีกรรม ประเพณีตามความเชื่อของคนในชุมชน รวมทั้งการสืบทอดความรู้ผ่านทางสายตระกูล และระหว่างครูกับศิษย์ ส่วนแบบที่เป็นลายลักษณ์อักษร ความรู้จะถูกบันทึกไว้ในลักษณะที่เป็นระเบียบกฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน และการเผยแพร่ความรู้ / ศักยภาพ ในการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนสู่ภายนอก

1.3 การปรับเปลี่ยนและประยุกต์ความรู้ เป็นการปรับเปลี่ยนความรู้ หรือภูมิปัญญาเดิมของท้องถิ่น ให้เป็นวิธีการใหม่ที่มีความสอดคล้องกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน มี 2 รูปแบบคือ การประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน มาปรับใช้ในการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ โดยยังคงเนื้อหา และวิธีการของประเพณีทางพุทธศาสนา แต่วัตถุประสงค์และบทบาทหน้าที่ของประเพณีได้เปลี่ยนแปลงไปใช้ในการอนุรักษ์และฟื้นฟู อีกรูปแบบคือ การเกิดซ้ำซึ่งเป็นการนำเอาเนื้อหาและ คุณค่าของจารีตประเพณีดั้งเดิมของชุมชนตามตำนานท้องถิ่น ที่มีความผูกพันกับวิถีชีวิต วิธีการผลิต มาผลิตซ้ำเพื่อกระตุ้นจิตสำนึกของชุมชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ

2. เนื้อหาขององค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

2.1 เนื้อหาที่เกี่ยวกับประเพณี วัฒนธรรม และความเชื่อ ซึ่งจะเป็น ทั้งจารีตประเพณีดั้งเดิมทางพุทธศาสนา ความเชื่อในภูตผี วิญญาณ อำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่เหนือธรรมชาติ และการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนา คุณค่าเหล่านี้จะมีอิทธิพล และส่งผลต่อจิตใจของคนในชุมชน

2.2 เนื้อหาที่เกี่ยวกับความรู้ ภูมิปัญญา และ ศักยภาพ แสดงให้เห็นถึงการใช้ความรู้ ศักยภาพ และภูมิปัญญาชาวบ้าน ในการแก้ไขปัญหาของชุมชน และการปรับตัวการใช้ประโยชน์จาก

ทรัพยากรธรรมชาติ การมีรูปแบบของกลุ่มที่มีการจัดการอย่างเป็นระบบ มีการกำหนดกฎระเบียบในการใช้ประโยชน์จากป่า โดยคำนึงถึงความยั่งยืนของระบบนิเวศ

3. รูปแบบขององค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ แบ่งออกเป็น 5 รูปแบบ ดังนี้

3.1 การจัดการตามความเชื่อดั้งเดิม ชุมชนจะให้คุณค่ากับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม โดยการให้จิตวิญญาณแก่ธรรมชาติอันแสดงให้เห็นถึงปรัชญาในการดำเนินชีวิตที่เน้นการปรับตัวและการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ รวมทั้งการให้ความเคารพแก่บรรพบุรุษ แสดงออกด้วยการประกอบพิธีกรรมเพื่อบูชาผีบรรพบุรุษ ผีเจ้าป่า ผีเจ้าเขา ผีขุนน้ำ เพื่อให้ผีช่วยคุ้มครองตนเอง ครอบครัว และผลผลิตทางการเกษตร

3.2 การจัดการตามประเพณีท้องถิ่น ชุมชนจะมีการประกอบพิธีกรรมตามประเพณีท้องถิ่นของศาสนาพุทธ ที่ให้ความสำคัญกับการมีเมตตา กรุณา ช่วยเหลือผู้ที่ได้รับทุกข์ การประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมเพื่อลดละความโลภ โกรธ หลง เพื่อยกระดับจิตใจและพฤติกรรมขอตนเองให้สูงขึ้น พระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทในการสืบสานประเพณีของท้องถิ่น นำมาเชื่อมโยงกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ และเผยแพร่ให้กับคนในชุมชน โดยแทรกเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์เข้าไปในประเพณีของท้องถิ่น

3.3 การจัดการโดยการประยุกต์ประเพณีของพุทธศาสนา พระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้นำ ชุมชนได้ตระหนักถึงความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ จึงได้ประยุกต์คุณค่าของประเพณีทางพุทธศาสนา มาเป็นประเพณีเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ โดยยังคงรูปแบบและวิธีการแต่วัตถุประสงค์ บทบาทและหน้าที่ของประเพณี ถูกปรับเปลี่ยนไปเพื่อการอนุรักษ์ แสดงให้เห็นคุณค่าของพระสงฆ์ที่นำประเพณีมาเป็นเครื่องมือ ในการสื่อและชักชวนให้ชาวบ้านมีความตระหนักในคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติ และเข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ฟื้นฟู

3.4 การจัดการตามภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ

ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนมีความรู้ที่ได้เรียนรู้และได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ สัมผัสเป็นประสบการณ์ที่นำมาใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวัน เรียกว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ จะคำนึงถึงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนในระบบนิเวศ การนำความรู้หรือเทคโนโลยีใหม่ที่มีความสอดคล้องกับท้องถิ่น และระบบความเชื่อที่ถือเป็นวัฒนธรรมชุมชน

3.5 การจัดการโดยกลุ่มหรือองค์กรชุมชน ระบบกลุ่มจะทำให้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนมีประสิทธิภาพมากขึ้น แสดงให้เห็นถึงพลังของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ที่

อยู่บนหลักการของอำนาจชุมชน และสิทธิของชุมชน องค์ประกอบสำคัญของกลุ่มคือ ผู้นำ กรรมการ สมาชิก ระเบียบกฎเกณฑ์ การทำกิจกรรมให้เห็นเป็นรูปธรรม และชักชวนให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วม ทั้งการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ให้ชุมชนได้รับทราบถึง กิจกรรมของกลุ่ม ทำให้กลุ่มได้รับการยอมรับจากคนทั้งภายในชุมชน และคนภายนอกชุมชน

4. ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ความรู้กับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ แสดงให้เห็นใน 3 ด้าน ดังนี้

4.1 ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์โดยผ่านกระบวนการกลุ่ม

ชาวบ้านมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ผ่านการอยู่ร่วมกันในชุมชนที่มีพื้นฐานมาจากระบบเครือญาติ เมื่อมีกิจกรรม หรือประเพณีในชุมชน ชาวบ้านจะร่วมแรงร่วมใจ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในด้านความขัดแย้งเมื่อมีความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ จะมีการว่ากล่าวตักเตือนด้วยวาจา มากกว่าการใช้กฎระเบียบที่กำหนด แสดงให้เห็นถึงการความสัมพันธ์ในลักษณะการประนีประนอมของคนในชุมชน

4.2 ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติโดยผ่านการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ

ระบบการผลิตของชุมชน จะมีความสัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ในสถานการณ์ที่ทรัพยากรธรรมชาติมีอยู่อย่างจำกัด ชุมชนได้จัดระบบความสัมพันธ์กับธรรมชาติ โดยการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น และการใช้ความรู้สมัยใหม่ปรับเปลี่ยนมาเป็นวิธีการที่เหมาะสมและมีความสอดคล้องกับท้องถิ่น เพื่อใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ควบคู่ไปกับการอนุรักษ์และฟื้นฟู

4.3 ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติโดยผ่านระบบวัฒนธรรมชุมชน

วัฒนธรรมชุมชน มีรากฐานมาจากความเชื่อเรื่องผี และการนับถือศาสนาพุทธ มนุษย์ได้จัดรูปแบบความสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติด้วยการให้คุณค่า และแสดงความเคารพ ด้วยการประกอบพิธีกรรม ในชุมชนยังคงสืบทอดคุณค่าดั้งเดิม โดยการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อเรื่องผี ผสมผสานกับการประกอบพิธีกรรมตามจารีตประเพณีทางพุทธศาสนา บางประเพณีมีการเชื่อมโยงระหว่างศาสนาพุทธกับความเชื่อเรื่องผีเข้าด้วยกัน แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างพุทธกับผีในการทำหน้าที่ต่อชุมชนทั้งในระดับส่วนรวม และในระดับปัจเจก เป็นความสัมพันธ์ในเชิงอำนาจ และมีอิทธิพลต่อจิตใจของผู้ที่เคารพนับถือ

จากการทดลองนำองค์ความรู้มาจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน พบว่าชุมชนมีบทบาทหลักในการดำเนินงาน ตั้งแต่การเตรียมจนเสร็จสิ้น โดยมีการแบ่งบทบาทหน้าที่อย่างชัดเจน ตามความสามารถ ที่อยู่บนพื้นฐานของการมีส่วนร่วมของชุมชน แสดงให้เห็นถึงความเข้มแข็งของชุมชน

อันเกิดจากการมีความสัมพันธ์กันในลักษณะของเครือญาติ เพื่อนบ้าน การมีผู้นำที่มีบารมีและมีศักยภาพ รวมทั้งความสามัคคีของคนในชุมชน นอกจากนี้การที่มีชุมชนใกล้เคียงมาร่วมงาน โดยการนำวัฒนธรรม ศิลปะพื้นบ้านมาแลกเปลี่ยน แสดงให้เห็นถึงการสืบสานวัฒนธรรมชุมชนที่มีการแบ่งเป็นหัวหมวดประจำวัดต่างๆ โดยไม่คำนึงถึงความเป็นหมู่บ้าน หรือตำบลอื่น ในประเด็นของการฟื้นฟู จะเห็นได้ว่าชุมชนมีความตระหนักต่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ ด้วยการใช้กระถางจากวัสดุธรรมชาติ และกระถางขมบั้งเพื่อเป็นอาหารปลา หลังจากเสร็จสิ้นงาน กลุ่มต่างๆ ในชุมชนมาช่วยกันทำความสะอาดแม่น้ำ และบริเวณงาน

องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สามารถสรุปเป็นรูปแบบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำลาว-ยวนโดยองค์กรชุมชน 4 รูปแบบ ดังต่อไปนี้

1. รูปแบบการจัดการตามจารีตประเพณีท้องถิ่นและความเชื่อดั้งเดิม
2. รูปแบบการจัดการโดยการประยุกต์จารีตประเพณี
3. รูปแบบการจัดการที่เป็นการใช้ความรู้ของชุมชน หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ
4. รูปแบบการจัดการโดยกลุ่มหรือองค์กรชุมชน

จากรูปแบบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ทั้ง 4 รูปแบบ พบว่าองค์กรชุมชนมีวิธีการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่หลากหลาย และผสมผสานวิธีการต่างๆ สรุปได้ดังนี้

1. การใช้จารีตประเพณี และความเชื่อดั้งเดิมของท้องถิ่น
2. การจัดตั้งองค์กรชุมชนเพื่อทำหน้าที่ดูแลและควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ
3. การรวมตัวกันเคลื่อนไหวคัดค้านหรือต่อต้าน
4. การวางแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
5. การจัดสรรผลประโยชน์แก่ชุมชน
6. การควบคุมและการบังคับใช้กฎระเบียบของชุมชน
7. การสร้างเครือข่ายองค์กรชาวบ้านภายในชุมชน และภายในลุ่มน้ำเดียวกัน
8. การประสานงานกับหน่วยงานของรัฐ
9. การประสานงานกับหน่วยงานภายนอกอื่น ๆ เช่น นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน และสื่อมวลชน

บทคัดย่อ

การวิจัย เรื่อง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำลาว-ยวนโดยองค์กรชุมชน มีวัตถุประสงค์เพื่อประมวณองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน และเพื่อพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชนให้มีความสามารถในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีประสิทธิภาพ ขอบเขตในการศึกษา คือ การศึกษาชุมชนในกลุ่มน้ำลาว-ยวน และศึกษามิติของความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติใน 3 ด้านคือ ด้านวัฒนธรรม ด้านสังคม และด้านระบบนิเวศ ในการเก็บรวบรวมข้อมูล เน้นการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก การสัมภาษณ์แบบกลุ่ม การพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ และการสังเกต โดยการเข้าร่วมในกิจกรรม ประเพณีของชุมชน หลังจากนั้นได้ทดลองทำกิจกรรมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนเป็นฝ่ายมีบทบาทหลัก ผู้วิจัยมีบทบาทในการสนับสนุนด้านข้อมูล การสังเกตและวิเคราะห์กระบวนการทำกิจกรรมของชุมชน ข้อมูลที่ได้ทั้งหมดนำมาวิเคราะห์ เพื่อให้เห็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ประมวลเป็นองค์ความรู้ของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และรูปแบบ วิธีการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน

จากการศึกษาพบว่า การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำลาว-ยวน ชุมชนมีความรู้ หรือภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ แบ่งออกเป็น 4 มิติคือ

1. กระบวนการเกิดขององค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การเกิดขององค์ความรู้จะมีทั้งในระดับปัจเจก และระดับกลุ่ม โดยบุคคลจะเรียนรู้ด้วยตนเอง หรือเรียนรู้จากผู้อื่น ในการดำเนินชีวิต และการแก้ไขปัญหาต่างๆ แล้วสืบทอดเป็นประสบการณ์ มีการถ่ายทอดความรู้ ประสบการณ์ไปยังบุคคลอื่น ในรูปแบบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร โดยการพูดคุย การประกอบพิธีกรรม การถ่ายทอดความรู้แก่บุตรหลาน และลูกศิษย์ ส่วนรูปแบบที่เป็นลายลักษณ์อักษร จะเป็นการถ่ายทอดผ่านเอกสารที่มีผู้บันทึกไว้ นอกจากนี้การเกิดขององค์ความรู้ จะเป็นการปรับเปลี่ยน หรือการประยุกต์คุณค่าทางพุทธศาสนาให้มีความสอดคล้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

2. เนื้อหาขององค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ จะพบเนื้อหาใน 2 ลักษณะ คือ เนื้อหาที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชน ประกอบด้วยความเชื่อดั้งเดิมเรื่องผี และอำนาจเหนือธรรมชาติ จารีตประเพณีทางพุทธศาสนา รวมถึงการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนา และเนื้อหาที่เกี่ยวกับภูมิปัญญา หรือศักยภาพของชุมชน ที่ประกอบด้วยการใช้ความรู้ ศักยภาพ และภูมิปัญญาท้องถิ่นมาแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน รวมถึงการปรับตัวในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

3. รูปแบบขององค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ มี 5 รูปแบบคือ 1) การจัดการตามความเชื่อดั้งเดิม ที่มีการให้จิตวิญญาณกับธรรมชาติ แสดงออกโดยการประกอบพิธีกรรมเพื่อบูชาผี หรืออำนาจเหนือธรรมชาติ 2) การจัดการตามประเพณีท้องถิ่นตามหลักพุทธศาสนา ที่ได้

สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ มาเชื่อมโยงกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ 3) การจัดการโดยการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนา โดยการปรับเปลี่ยนบทบาทหน้าที่ของประเพณีให้มาเกี่ยวข้องกับจัดการทรัพยากรธรรมชาติ 4) การจัดการตามภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ เป็นการนำเอาความรู้ได้เรียนรู้ แล้วสังสมเป็นประสบการณ์ หรือได้รับการถ่ายทอดมา เรียกว่า เป็นภูมิปัญญาของท้องถิ่นที่คำนึงถึงการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนมาใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ 5) การจัดการโดยกลุ่ม หรือองค์กรชุมชน เป็นการนำเอาพลังของชุมชนที่อยู่บนพื้นฐานของอำนาจ และสิทธิของชุมชนผ่านกระบวนการกลุ่มที่มีโครงสร้าง มีกิจกรรม มีบทบาทในชุมชน และมีระเบียบกฎเกณฑ์

4. ความสัมพันธ์ขององค์ความรู้กับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ มนุษย์จะเป็นฝ่ายแสดงความสัมพันธ์ผ่านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติใน 3 ลักษณะคือ 1) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์โดยผ่านกระบวนการกลุ่ม ซึ่งเป็นระบบความสัมพันธ์ของการอยู่ร่วมกันบนพื้นฐานของระบบเครือญาติ การเคารพนับถือผู้อาวุโส และระบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์กันของคนในชุมชน ความสัมพันธ์ที่แสดงออกจะมีทั้งด้านความร่วมมือ และด้านความขัดแย้ง 2) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติโดยผ่านกระบวนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ที่มีความสัมพันธ์กับระบบการผลิต โดยการใช้ความรู้สมัยใหม่ ผสมผสานกับภูมิปัญญาท้องถิ่นมาเชื่อมโยงกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ควบคู่ไปกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ 3) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติโดยผ่านระบบวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งมีรากฐานมาจากความเชื่อเรื่องผี และการนับถือพุทธศาสนา ที่มีความสัมพันธ์ผ่านการประกอบพิธีกรรม และประเพณีเพื่อแสดงความเคารพต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ

จากการทดลองนำองค์ความรู้มาจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน แสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ที่อยู่บนพื้นฐานของวัฒนธรรมชุมชน ระบบเครือญาติ การอยู่ร่วมสัมพันธ์กันในชุมชน การมีผู้นำที่มีความเข้มแข็ง และความสามัคคีของคนในชุมชนผ่านกระบวนการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน

องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สามารถสรุปเป็นรูปแบบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำลาว-ยวนโดยองค์กรชุมชน 4 รูปแบบ ดังต่อไปนี้

1. รูปแบบการจัดการตามจารีตประเพณีท้องถิ่นและความเชื่อดั้งเดิม
2. รูปแบบการจัดการโดยการประยุกต์จารีตประเพณี
3. รูปแบบการจัดการที่เป็นการใช้ความรู้ของชุมชน หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ
4. รูปแบบการจัดการโดยกลุ่มหรือองค์กรชุมชน

จากรูปแบบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ทั้ง 4 รูปแบบ พบว่าองค์กรชุมชนมีวิธีการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่หลากหลาย และผสมผสานวิธีการต่างๆ สรุปได้ดังนี้

1. การใช้จารีตประเพณี และความเชื่อดั้งเดิมของท้องถิ่น
2. การจัดตั้งองค์กรชุมชนเพื่อทำหน้าที่ดูแลและควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ
3. การรวมตัวกันเคลื่อนไหวคัดค้านหรือต่อต้าน
4. การวางแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
5. การจัดสรรผลประโยชน์แก่ชุมชน
6. การควบคุมและการบังคับใช้กฎระเบียบของชุมชน
7. การสร้างเครือข่ายองค์กรชาวบ้านภายในชุมชน และภายในลุ่มน้ำเดียวกัน
8. การประสานงานกับหน่วยงานของรัฐ
9. การประสานงานกับหน่วยงานภายนอกอื่นๆ เช่น นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน และสื่อมวลชน

Abstract

The study on "Management Lao-Yuen Watersheds by Community Organization" aims at compiling the body of knowledge in natural resource management by community organization. The scope of the study are community study in Lao-Yuen Watersheds and study the 3 dimensions of knowledges in natural resource management covers cultures, social and ecological system. The research methodology is mainly qualitative method. Consequently, key informant interview, focus group interview, informal dialogue and participant observation in community activities and community traditions. After that applicate the knowledge in natural resource management by community organization with support information, observe and analyze the process of activities by the researcher. The facts are analyzed and compile to be the body of knowledge in natural resource management by community organization.

The result of the study showed that community in Lao-Yuen watersheds have knowledge or local wisdom in natural resource management in 4 aspects:

1. Formation process of the body of knowledge in natural resource Management are both in individual and group by learning themselves or learning from another in daily life and the problem solving. These knowledges are accumulate to be the experience and then transmit to other persons in non- literal by dialogue, ceremony or transmit to the generation in family and in from of non- formal education. In form of literal, the knowledges transmit in documental. Moreover the formation of body of knowledge will be the adaptation of buddhist's value to link with natural resource management.

2. Content of the body of knowledge in natural resource management are two forms 1) Local cultural content which have the belief in spirit and power of supernatural, buddhist ceremony with the adaptation of religious tradition. 2) Local wisdom or community ability content which have knowledge, ability and local wisdom to solve community problem including the adjustment in utilizing the natural resource.

3. Form of the body of knowledge in natural resource management are five forms 1) the belief in spirit or supernatural which respect by practice ceremony 2) the religious ceremony which transmit from ancestors 3) the adaptation of buddhist tradition

which change the role of ceremony to serve the natural resource management 4) the local wisdom in utilizing natural resource which emphasis on sustainable utilizing 5) the empowerment of community organization which base on community right.

4. Relation between the body of knowledge and natural resource management are three forms 1) the relation that indicates human relation show by group process which is the relation of kinship system, the respect of elder and the human relationship in community that are both cooperate and conflict relation 2) the relation between human beings and natural show by the utilizing of natural resource. This relation can be observed through the outside knowledge and technology related local wisdom in the utilizing together with the natural resource conservation 3) the relation between human and supernatural show by community cultural system which base on the belief in spirit and buddhist of local people through the respective and practice ceremony.

The result of the knowledge application by community organization showed the ability of community in natural resource management that base on community cultural, kinship system, the human relationship, the non-formal leaders and the community harmonious through people participation process.

The body of knowledge in natural resource management summarized to be 4 forms in management Lao-Yuen watersheds by community organization ;

- 1) The form of management by local culture and the belief in spirit
- 2) The form of management by the buddist tradition adaptation
- 3) The form of management by local wisdom to solve community problems and the natural resource utilizing
- 4) The form of management by group or community organization

In the 4 forms of natural resource management , community organization have several methods and integrated in natural resource management ; as follow

- 1) The application of local traditional and belief
- 2) The establishment of community organization to manage and control the natural resource utilizing
- 3) The community movement to protest or resist the unfairly government law or the conflict with the capitalists
- 4) The planning in natural resource management

- 5) The management of natural resource production to community
- 6) The control and force under the community regulation
- 7) The establishment of community organization networks within communities and in the watershed
- 8) The co-ordination with government organization
- 9) The co-ordination with other organizations such as academicians, non-government organization and mass-communication

บทที่ 1 บทนำ

หลักการและเหตุผล	1
วัตถุประสงค์	2
กรอบแนวคิด	2
แนวทางในการดำเนินงานวิจัย	5

บทที่ 2 แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำ	8
การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำโดยองค์กรชุมชน	12
องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	20
รูปแบบองค์ความรู้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	22

บทที่ 3 วิธีการดำเนินงานวิจัย

วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล	24
เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล	24
การวิเคราะห์ข้อมูล	24
กระบวนการประสานความร่วมมือและแลกเปลี่ยน	
กับผู้ใช่ประโยชน์งานวิจัย	24
ผลที่คาดว่าจะได้รับ	26

บทที่ 4 ผลการศึกษา

ส่วนที่ 1 การศึกษาชุมชนในลุ่มน้ำลาว-ยวน	28
ส่วนที่ 2 มิติของความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	46
2.1 ความรู้ด้านวัฒนธรรม	46
2.2 ความรู้ด้านสังคม	75
2.3 ความรู้ด้านระบบนิเวศ	94
ส่วนที่ 3 วิเคราะห์องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	
โดยองค์กรชุมชน	122

ส่วนที่ 4 การทดลองทำกิจกรรมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
โดยองค์กรชุมชน

139

บทที่ 5 สรุปผลการศึกษา

143

บรรณานุกรม

ภาคผนวก

- รูปภาพกระบวนการในการดำเนินงานวิจัย

(1) – (10)

สารบัญแผนที่

หน้า

แผนที่จังหวัดพะเยา	(ก)
แผนที่อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา	(ข)
แผนที่ลุ่มน้ำอิงในพื้นที่จังหวัดพะเยา	(ค)
แผนที่ลุ่มน้ำลาว-ยวน	(ง)

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

แม่น้ำลาว และแม่น้ำยวนเป็นแม่น้ำสายสำคัญของเมืองเชียงคำ มีต้นกำเนิดมาจากเทือกเขาแนวชายแดนไทย-ลาว แม่น้ำทั้ง 2 สายได้ไหลหล่อเลี้ยงที่ราบลุ่มเชียงคำ อันเป็นถิ่นฐานของอารยธรรมเก่าแก่ นับตั้งแต่เริ่มสร้างเมืองเชียงคำ ชุมชนได้ให้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำลาว-ยวนในการดำรงชีวิตมาหลายชั่วอายุคน

ปัจจุบันแม่น้ำลาวและแม่น้ำยวน เริ่มเผชิญกับปัญหาวิกฤติในหลายๆ ด้าน อันเกิดจากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่ขาดจิตสำนึกในการอนุรักษ์ เช่น การตัดไม้ทำลายป่า การใช้สารเคมีไม่ระมัดระวัง การทิ้งขยะและระบายน้ำเสียลงในแม่น้ำ สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง และเกิดน้ำท่วมขังพอล้นในฤดูฝน น้ำเน่าเสีย ปลาตาย ลึกทั่วแม่น้ำมีความตื้นเขิน เนื่องมาจากเศษหิน ดินทรายที่ไหลมาจากที่สูง และการทิ้งขยะลงในแม่น้ำ นอกจากนี้ ยังมีปัญหาที่เกิดจากโครงการพัฒนาของรัฐ เช่น โครงการผันน้ำกก กิ่ง น่าน และโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำ ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิต สิ่งแวดล้อม และระบบนิเวศในชุมชนลุ่มน้ำลาว-ยวน

จากปัญหาที่เกิดขึ้นดังกล่าว หลายชุมชนที่ให้ประโยชน์จากแม่น้ำได้รวมตัวกัน เพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูแม่น้ำลาว-ยวน โดยการทำกิจกรรมร่วมกัน เช่น การจัดเวทีพูดคุย และวิเคราะห์ปัญหาที่เกิดขึ้น การจัดกิจกรรมที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต วัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่น อาทิ การสืบชะตาแม่น้ำ การบวชป่า การเลี้ยงผีขุนน้ำ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการบังคับใช้กฎหมายกับผู้บุกรุกป่า และผู้ที่ทิ้งขยะลงแม่น้ำอีกด้วย (อุทิศ ปฐมทอง, 2542, ถัดสำเนา)

อาจกล่าวได้ว่าการแก้ปัญหาดังกล่าว ประชาชนได้มีกิจกรรมร่วมกันในรูปขององค์กรชุมชนที่เกิดขึ้นจากการร่วมมือกันของประชาชน รัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหา และได้ประยุกต์วัฒนธรรมชุมชนมาใช้ในการอนุรักษ์และฟื้นฟูแม่น้ำด้วย อย่างไรก็ตามในการรวมตัวกันยังไม่มีเอกภาพและไม่มีความเข้มแข็งเท่าที่ควร เพราะเป็นการรวมตัวของบางชุมชนและไม่มีความต่อเนื่องของกิจกรรมในการอนุรักษ์ อีกทั้งยังมีชุมชนอีกหลายชุมชนในลุ่มน้ำลาว-ยวนไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และฟื้นฟู ดังนั้นงานวิจัยในครั้งนี้จึงมีความมุ่งหวังที่จะประมวลองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำโดยการมีส่วนร่วมขององค์กรชุมชน เพื่อที่จะนำมาพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อประมวลองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำโดยองค์กรชุมชน
2. เพื่อพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำ

คำถามหลักของการวิจัย (Research Questions)

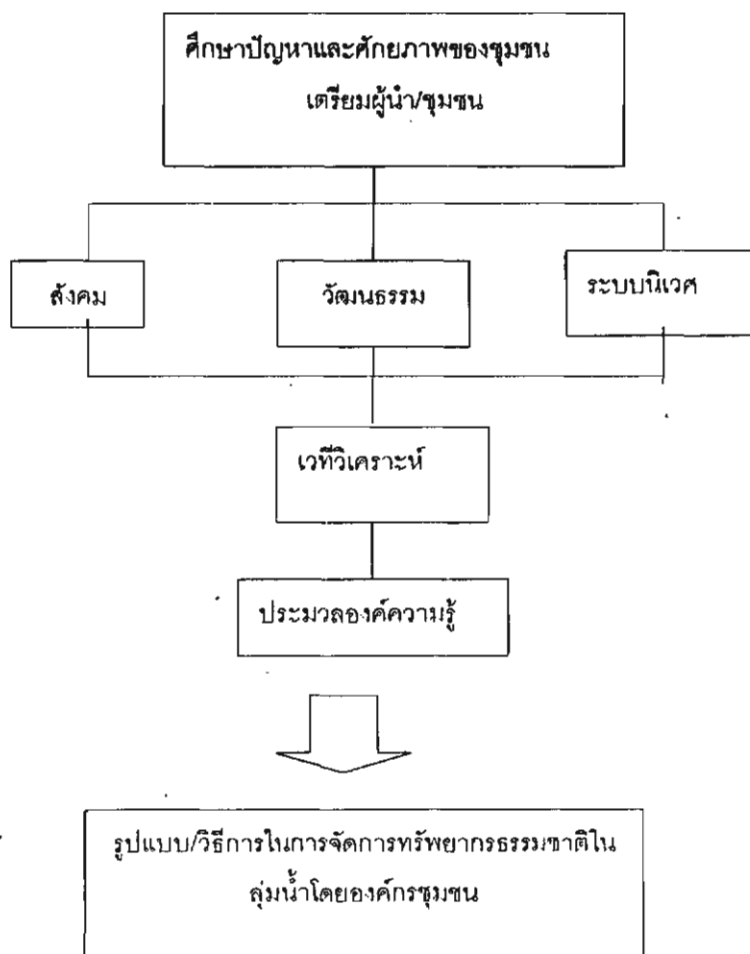
งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยและพัฒนา (Research and Development) เน้นการมีส่วนร่วมของทุกๆ ฝ่ายในกระบวนการวิจัยและพัฒนา โดยเฉพาะการเรียนรู้ขององค์กรชุมชน เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้น และให้ชุมชนมีความสามารถในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำลาว-ยวน คำถามในงานวิจัยมี 2 ประเด็นหลัก คือ

1. องค์กรชุมชนมีองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำ โดยใช้รูปแบบและวิธีการอย่างไร
2. องค์กรชุมชนมีความสามารถในการนำองค์ความรู้ที่ได้มาปรับใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำ ได้อย่างไร

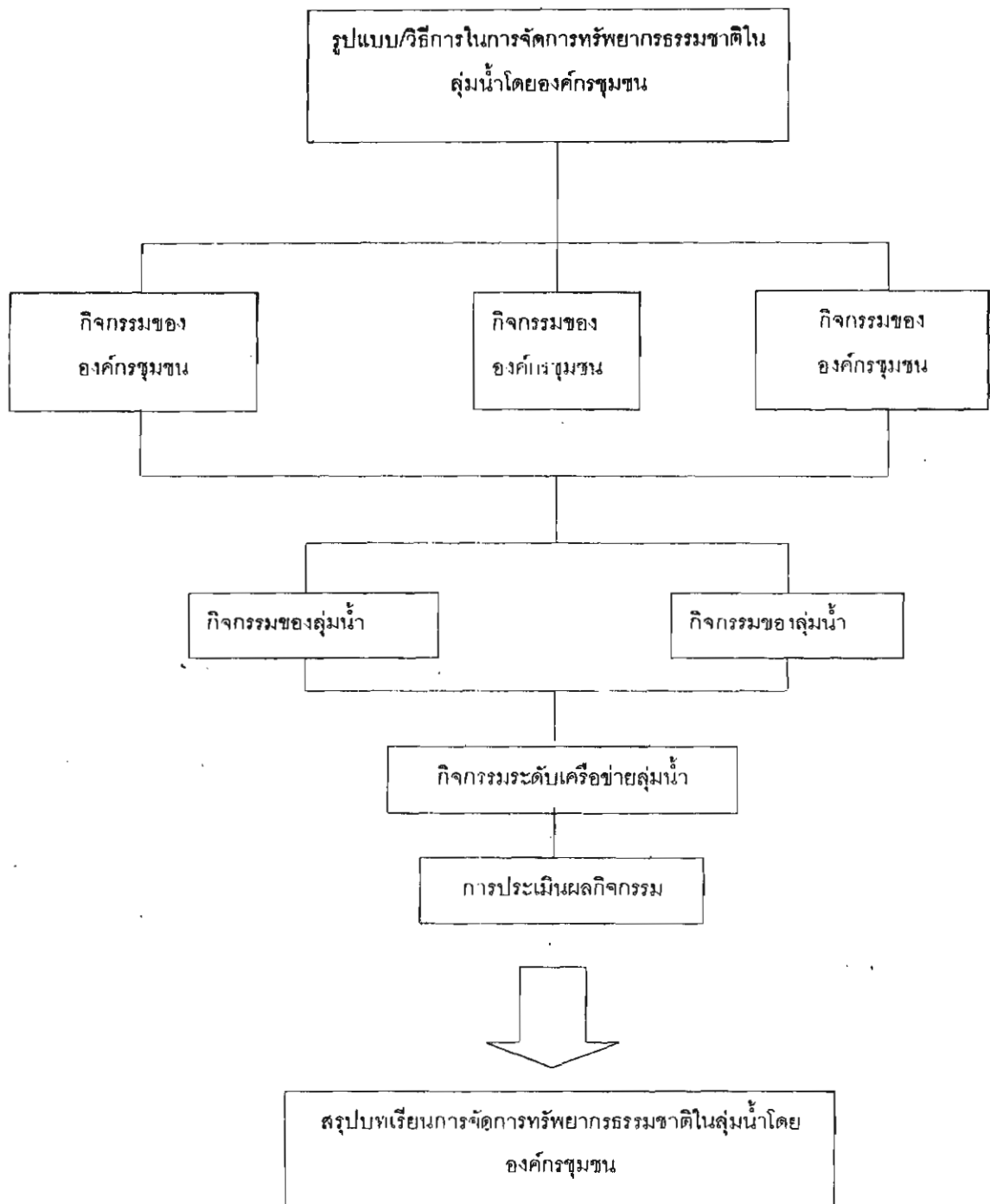
กรอบแนวคิดในการวิจัย (Conceptual Framework)

การวิจัยครั้งนี้ มีความมุ่งหวังที่จะประมวลองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำ เพื่อนำมาพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยกระบวนการพัฒนาชุมชน ช่วงเวลาในการศึกษาจึงแบ่งออกเป็น 2 ช่วง ช่วงที่ 1 เริ่มจากการศึกษาชุมชน การเตรียมชุมชนและผู้นำ ให้มีความสามารถในการศึกษาปัญหาและศักยภาพของชุมชนในมิติทางสังคม วัฒนธรรม และระบบนิเวศ โดยผ่านเวทีการวิเคราะห์ปัญหาร่วมกันทั้งในระดับหมู่บ้าน ตำบล และระดับกลุ่มน้ำ และประมวลงค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำ ช่วงที่ 2 เป็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำโดยองค์กรชุมชน หลังจากนั้นผู้วิจัยเป็นฝ่ายสรุปเป็นบทเรียนในการจัดการขององค์กรชุมชน โดยแสดงเป็นกรอบแนวคิดในการศึกษา ดังต่อไปนี้

ช่วงที่ 1

วงที่ 2

แนวทางการดำเนินการวิจัย

1. ขอบเขตของการวิจัย

1.1 ขอบเขตด้านเนื้อหา

ก. ศึกษาชุมชนในกลุ่มน้ำลาว-ยวน ในประเด็นที่เกี่ยวข้อง

- ภาพรวมของอำเภอเชียงคำ
- สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์ของกลุ่มน้ำลาว-ยวน
- การประกอบอาชีพ
- ทรัพยากรธรรมชาติ
- วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อและพิธีกรรม
- กลุ่ม/องค์กรชาวบ้านในชุมชน
- สถานการณ์ ปัญหาที่เกิดขึ้นในกลุ่มน้ำ

ข. ศึกษาความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำ ใน 3 มิติคือ

1) ด้านวัฒนธรรม

1.1 วัฒนธรรมประเภทประเพณีทางพุทธศาสนา

1.2 วัฒนธรรมประเภทคติพื้นบ้าน ตำนาน ความเชื่อที่มีต่อบุคคล

1.3 วัฒนธรรมประเภทคติพื้นบ้าน ตำนาน ความเชื่อที่มีต่อสถานที่

2) ความรู้ด้านสังคม

2.1 กลุ่ม / องค์กรชาวบ้านในกลุ่มน้ำลาว-ยวน

- ประวัติความเป็นมา
- โครงสร้าง
- กิจกรรม
- บทบาท
- ปัญหาที่เกิดขึ้น

2.2 ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกลุ่มต่างๆ และความสัมพันธ์กับหน่วยงาน

ภายนอก (ทั้งรัฐ และเอกชน) ในด้านกิจกรรม ความร่วมมือและความขัดแย้ง

3) ระบบนิเวศ

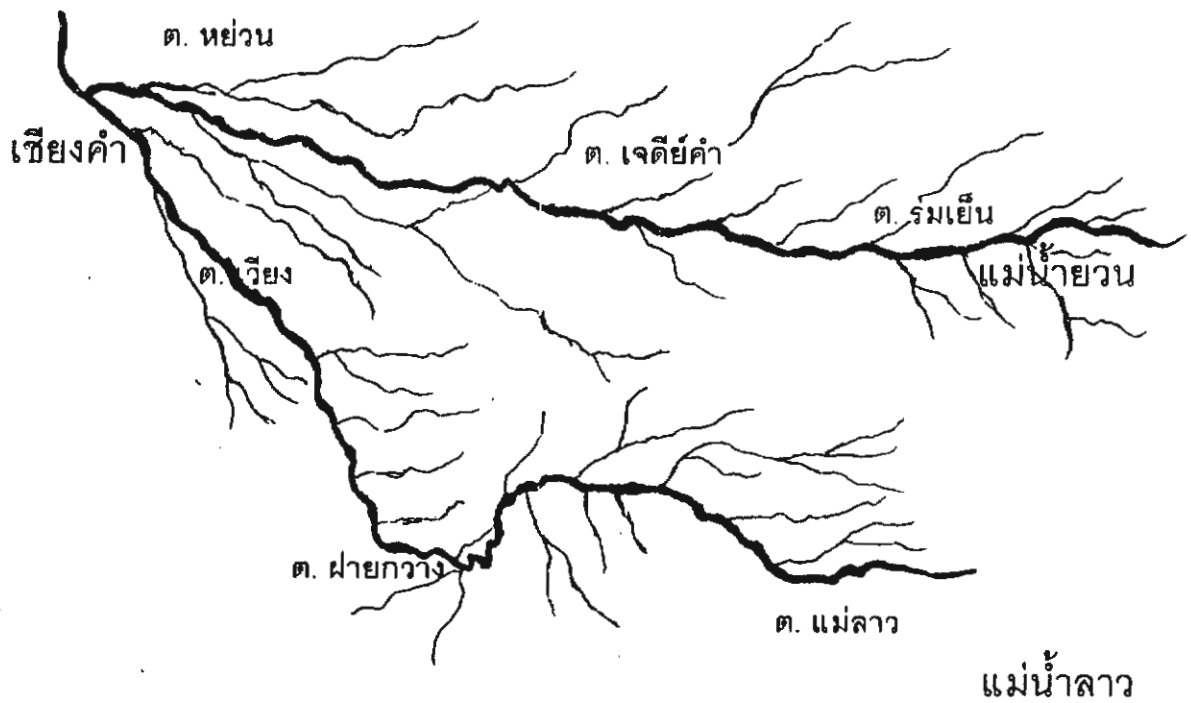
3.1 ความสัมพันธ์ของคนและทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำ ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ

3.2 การเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำ

3.3 ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทรัพยากรธรรมชาติ

1.2 ขอบเขตด้านพื้นที่

ชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำลาว-ยวน ครอบคลุมตำบลยวน ตำบลแม่ลาว ตำบลฝายกวาง ตำบลเวียง ตำบลเจดีย์คำ และตำบลร่มเย็น อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา โดยแสดงในแผนที่ของกลุ่มน้ำดังนี้

บทที่ 2

แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

1. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำ

1.1 ความหมายและลักษณะของ "ลุ่มน้ำ"

ลุ่มน้ำ (Watershed) เป็นพื้นที่แน่นอนจุด ๆ หนึ่งบนลำธาร ซึ่งจะระบายน้ำจากเส้นสันปันน้ำ และไหลลงสู่ลำธารหรือแม่น้ำ โดยในพื้นที่ลุ่มน้ำหนึ่ง ๆ ในธรรมชาตินั้นมีทรัพยากรหลายอย่าง รวมกัน ทั้งสิ่งมีชีวิต สิ่งไม่มีชีวิต และสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้นทางกายภาพ ทางสังคม และวัฒนธรรม (เกษม จันทร์แก้ว , 2528 , น. 300 - 306)

นอกจากนี้สถาบันแหล่งน้ำและสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยขอนแก่น (วิวัฒน์ คติธรรม นิธิย์, บรรณาธิการ , 2536 , น.323 และ 331) ได้กล่าวถึงลุ่มน้ำว่าเป็นหน่วยพื้นฐานตามธรรมชาติของทรัพยากรน้ำ ดิน ป่า และสิ่งแวดล้อม ลุ่มน้ำประกอบด้วยเขตของพื้นที่รับน้ำซึ่งเป็นสันปันน้ำ ภายในพื้นที่ลุ่มน้ำประกอบด้วย ผิวดิน หลายชนิด และลักษณะภูมิประเทศสูงต่ำ ปกคลุมด้วยพืช และลักษณะการใช้พื้นที่แบบต่าง ๆ ฝนที่ตกลงบนพื้นที่ลุ่มน้ำจะไหลจากที่สูงลงที่ต่ำ รวมตัวกันเป็นลำน้ำ ตั้งแต่ขนาดเล็ก ๆ ในบริเวณต้นน้ำลำธารไปจนถึงแม่น้ำขนาดใหญ่ที่ไหลออกสู่ทะเล ลำน้ำต่าง ๆ จะรวมตัวกันเป็นเครือข่ายลำน้ำ จากขนาดเล็กรวมตัวกันเป็นลำน้ำขนาดใหญ่ขึ้น ลุ่มน้ำเรือพื้นที่รับน้ำ ของลำน้ำจะมีขนาดใหญ่ขึ้นตามขนาดของลำน้ำ และมีขนาดใหญ่ที่สุดเมื่อลำน้ำไหลออกสู่ทะเล

รูปพรรณสัณฐานของลุ่มน้ำเกิดจากการกระทำของน้ำอย่างต่อเนื่อง เป็นระยะเวลาอันยาวนาน ทำให้ผิวดินถูกกัดเซาะ น้ำฝนที่ตกลงมาจะไหลผ่านผิวดินลงสู่ร่องน้ำเล็ก ๆ เกิดเป็นลุ่มน้ำเล็ก ๆ ขึ้น ลุ่มน้ำเล็ก ๆ เป็นแหล่งกำเนิดของน้ำ ซึ่งจะรวมตัวกันแล้วไหลไปตามร่องน้ำลงสู่ลำน้ำขนาดเล็ก แล้วไหลไปรวมตัวกันลงสู่ลำน้ำที่ใหญ่ขึ้นตามลำดับ ทำให้เกิดเป็นระบบลุ่มน้ำจากขนาดเล็กเป็นระบบลุ่มน้ำขนาดใหญ่ที่สุด ที่จุดไหลออกสู่ทะเล ขบวนการไหลเวียนของน้ำดังกล่าว ทำให้เกิดเป็นระบบเครือข่ายลำน้ำขึ้น ความยาวของลำน้ำจะมากขึ้น และพื้นที่ของหน้าตัดลำน้ำจะไหลขึ้นตามปริมาณน้ำที่ไหลผ่าน ในขณะที่เดียวกันตามลาดเอียงของลุ่มน้ำ และของลำน้ำ ก็จะปรับตัวด้วยเช่นกัน ขบวนการไหลเวียนของน้ำตามธรรมชาติดังกล่าว จะทำให้เกิดจำนวนและขนาดของลำน้ำสมดุหรือพอเหมาะ กับปริมาณน้ำที่จะต้องผันออกมาจากลุ่มน้ำนั้น ๆ เกิดเป็นรูปพรรณสัณฐานของลุ่มน้ำ และเครือข่ายลำน้ำตามธรรมชาติ

1.2 การจัดการลุ่มน้ำ

การจัดการลุ่มน้ำเป็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภายในลุ่มน้ำในด้านการจัดการ จัดนา การใช้ประโยชน์ และการควบคุมสภาพแวดล้อมให้เกิดความสมดุลและเกิดการใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน เกษม จันทรแก้ว (2528 , น.310 – 316) ได้กล่าวถึงหลักการจัดการลุ่มน้ำ สรุปได้ดังนี้

1. การวางแผนการใช้ที่ดิน พื้นที่ลุ่มน้ำแต่ละแห่งจะมีลักษณะดินที่มีคุณสมบัติทางฟิสิกส์ เคมีและชีววิทยาแตกต่างกัน จึงทำให้ดินแต่ละจุดมีสมรรถนะในการนำมาใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกัน ดังนั้นจึงมีความจำเป็นต้องแบ่งชั้นประเภทที่ดิน ทั้งลุ่มน้ำตามสมรรถนะการใช้ประโยชน์ เพื่อให้การจัดการลุ่มน้ำได้รับผลตอบแทนตามวัตถุประสงค์
2. กำหนดแผนการใช้ทรัพยากรลุ่มน้ำ การใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่ถูกต้องตามหลักวิชาการ เท่ากับเป็นการรักษานิต ปริมาณ สัดส่วนทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ในลุ่มน้ำให้เกิดคุณประโยชน์ เพื่อให้มีทรัพยากรใช้ตลอดไป
3. การควบคุมมลพิษทางสิ่งแวดล้อม ในการใช้ที่ดินทางการเกษตร ที่มีการปรับปรุงดินโดยใช้สารเคมี, ปุ๋ย เมื่อเกิดการชะล้าง มักจะเกิดการปนเปื้อนของสารพิษในน้ำได้ หรือการมีการกำจัดขยะอย่างถูกต้อง มีแหล่งกักน้ำเสีย จะสามารถควบคุมมลพิษได้

1.3 สภาพที่ตั้งและสภาพทางภูมิศาสตร์ของภาคเหนือ

โดยทั่วไปแล้วภาคเหนือสามารถแบ่งภูมิประเทศออกเป็น 2 เขตใหญ่ ๆ คือภาคเหนือตอนบนและภาคเหนือตอนล่าง รวมทั้งสิ้น 16 จังหวัด

สภาพทั่วไปของภาคเหนือตอนบน

ภาคเหนือตอนบนประกอบด้วย จังหวัดเชียงใหม่ แม่ฮ่องสอน ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน พะเยา เชียงราย และอุดรดิตถ์ รวม 9 จังหวัด มีพื้นที่รวม 63.9 ล้านไร่ สภาพภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่สูง สูงกว่าระดับน้ำทะเลปานกลางตั้งแต่ 500 เมตรขึ้นไป ลักษณะพื้นที่เป็นภูเขาและป่าไม้ เป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน อิง ปาย ยวม ฯลฯ มีพื้นที่เป็นที่ราบ (Low Land) เพียง 5.2 ล้านไร่ หรือร้อยละ 8 เป็นที่ดอน (Up Land) 18.3 ล้านไร่ หรือร้อยละ 23.6 % และเป็นที่สูง (High Land) ถึง 33.8 ล้านไร่ หรือร้อยละ 62.3 % ของพื้นที่ลาด

ลักษณะภูมิประเทศของภาคเหนือ มียอดเขาที่มีระดับแนวความสูงเกิน 1,000 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง (รทก.) โดยเฉพาะทิวเขาทางด้านตะวันตกของภาคประกอบด้วย ยอดเขาสูงใหญ่มากมาย เทือกเขาที่สำคัญมีดังนี้

1. เทือกเขาแดนลาว เป็นเทือกเขาที่ต่อเนื่องมาจากประเทศจีน เป็นพรมแดนระหว่างประเทศไทยกับพม่าทางทิศตะวันตก ปลายเทือกเขานี้ติดต่อกับเทือกเขาถนนธงชัย เทือกเขานี้ อยู่ในประเทศจีน เป็นระยะทาง 610 กิโลเมตร อยู่ในพม่า 600 กิโลเมตร เป็นพรมแดนระหว่างไทยกับพม่าอีก 120 กิโลเมตร รวมความยาว 1,330 กิโลเมตร ส่วนทางเลือกเขาแดนลาวที่อยู่ในประเทศจีนและพม่าเป็นสันปันน้ำของกลุ่มน้ำสาละวิน และกลุ่มน้ำโขงที่เป็นพรมแดนไทยกับพม่า เป็นต้นน้ำของลำธารของกลุ่มน้ำสาละวิน กลุ่มน้ำโขง และกลุ่มน้ำแม่แตงที่ไหลลงแม่น้ำปิง

2. เทือกเขาถนนธงชัย อยู่ทางทิศตะวันตกประกอบด้วย เทือกเขาเรียงขนานกันในทิศทางเหนือ - ใต้ จำนวน 3 เทือก ได้แก่เทือกเขาถนนธงชัยตะวันตก เทือกเขาถนนธงชัยกลาง และเทือกเขาถนนธงชัยตะวันออก รวมความยาวทั้งหมด 880 กิโลเมตร เทือกเขาถนนธงชัยตะวันตกเป็นต้นน้ำลำธารของแม่น้ำยม แม่น้ำปาย แม่น้ำเมย เทือกเขาถนนธงชัยกลาง เป็นต้นน้ำลำธารของแม่น้ำปาย แม่น้ำยมและแม่น้ำแฉ่ม เทือกเขาถนนธงชัยตะวันออกเป็นต้นน้ำของแม่น้ำแฉ่ม แม่ตื่น และแม่ปิง เทือกเขานี้มียอดเขาที่สูงที่สุดในประเทศคือ ดอยอินทนนท์ มีระดับความสูง 2,565.3341 เมตร (รทก.) สันปันน้ำ ส่วนตอนใต้ของเทือกเขาถนนธงชัยตะวันออกเป็นเขตแดนระหว่าง จังหวัดเชียงใหม่ กับจังหวัดตาก

3. เทือกเขาผีปันน้ำ เป็นเทือกเขาที่เป็นสันปันน้ำ แบ่งน้ำแยกกันเป็นสองทาง ทางหนึ่งไปสู่อ่างระบายน้ำเจ้าพระยา อีกทางหนึ่งไปสู่แม่น้ำโขง เทือกเขาย่อย ๆ ประกอบกันเป็นเทือกเขาผีปันน้ำเป็นสันปันน้ำของแม่น้ำโขง วัง ยม น่าน ลาวและอิง เรียงขนานกันในแนวเหนือใต้ ครอบคลุมเนื้อที่ตอนกลางของภาคเหนือ ครอบคลุมยาวทั้งสิ้น 412 กิโลเมตร ประกอบด้วยเทือกเขา คือ

1) เทือกเขาผีปันน้ำตะวันตกทอดยาวเหนือ - ใต้ อยู่ระหว่างแม่น้ำปิงกับแม่น้ำวัง

2) เทือกเขาผีปันน้ำกลาง อยู่ระหว่างแม่น้ำวังกับแม่น้ำยม ส่วนทางเหนือที่ยื่นออกไปเป็นสันปันน้ำของแม่น้ำกก และแม่น้ำอิง

3) เทือกเขาผีปันน้ำตะวันออก อยู่ระหว่างแม่น้ำยมและแม่น้ำน่าน

4. เทือกเขาลงพระบาง อยู่ทางตะวันออกของภาคเหนือ เป็นพรมแดนระหว่างประเทศไทยกับประเทศลาว ตรงเขตแดนด้านตะวันออกของจังหวัดน่านกับหลวงพระบางของลาวมีความยาว 448 กิโลเมตร เทือกเขานี้เป็นต้นน้ำลำธารของแม่น้ำน่านและแม่น้ำโขง

กล่าวคือ แม่น้ำลำธารด้านตะวันตกของลาดเขาไหลลงสู่แม่น้ำน่าน และแม่น้ำลำธารด้านตะวันออกของลาดเขาไหลลงสู่แม่น้ำโขง

เนื่องจากพื้นที่ทางภาคเหนือตอนบนประกอบด้วยภูเขาเป็นส่วนใหญ่ ภาคเหนือตอนบนจึงเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่สำคัญที่สุด เมื่อฝนตกน้ำฝนไหลลงจากที่ลาดเขาเป็นลำธารสายเล็กสายน้อยไปสู่กันหุบเขารวมเป็นลำน้ำสายใหญ่ที่ไหลออกจากหุบเขา หุบเขาส่วนใหญ่มักมีที่ราบลุ่มแม่น้ำอยู่กันหุบเขาด้วย แม่น้ำต่าง ๆ ในภาคเหนือไหลลงสู่ลุ่มน้ำใหญ่ ๆ 3 แห่ง คือ แม่น้ำปิง วัง ยม น่าน และแม่น้ำ ส่วนใหญ่ไหลลงไปทางใต้ สู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยา แม่น้ำทางด้านตะวันตกของภาค ได้แก่ แม่น้ำปาย แม่น้ำยวม แม่น้ำเมยไหลลงสู่แม่น้ำสาละวิน ส่วนแม่น้ำทางเหนือ ได้แก่ แม่น้ำฝาง แม่น้ำกก แม่น้ำลาว แม่น้ำจัน และแม่น้ำอิงไหลลงสู่แม่น้ำโขง

1.4 การแบ่งเขตลุ่มน้ำในภาคเหนือ

เนื่องจากภาคเหนือมีลักษณะภูมิประเทศเป็นเทือกเขา มีที่ราบระหว่างภูเขาและที่ราบลุ่มน้ำ ซึ่งแต่ละพื้นที่มีสภาพปัญหาแตกต่างกันไป ดังนั้นเพื่อความเหมาะสมในการจัดการทรัพยากรน้ำ ดิน และสิ่งแวดล้อม จึงแบ่งเขตลุ่มน้ำในภาคเหนือออกเป็น ลุ่มน้ำ นอกจากนี้ภาคเหนือยังเป็นพื้นที่ต้นน้ำของลุ่มน้ำในภาคอื่นๆ ด้วย คือ พื้นที่บางส่วนของจังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นต้นน้ำของลุ่มน้ำป่าสักในภาคกลาง และลุ่มน้ำชีในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จังหวัดนครสวรรค์ เป็นต้นน้ำลุ่มน้ำเจ้าพระยาของภาคกลาง

ตารางแสดงข้อมูลของลุ่มน้ำภาคเหนือ

ลุ่มน้ำ	พื้นที่ลุ่มน้ำ		จังหวัดในเขตลุ่มน้ำ
	ตร.กม.	%	
ลุ่มน้ำสาละวิน	17,920	12.95	แม่ฮ่องสอน ตาก
ลุ่มน้ำกก-อิง	17,815	12.87	เชียงใหม่ พะเยา เชียงราย
ลุ่มน้ำปิง	33,898	24.50	เชียงใหม่ ลำพูน ตาก กำแพงเพชร นครสวรรค์
ลุ่มน้ำวัง	10,791	7.80	ลำปาง ตาก
ลุ่มน้ำยม	23,616	17.07	น่าน พะเยา พิษณุโลก พิจิตร แพร่ สุโขทัย กำแพงเพชร
ลุ่มน้ำน่าน	34,330	24.81	น่าน พิษณุโลก พิจิตร เพชรบูรณ์ อุตรดิตถ์ นครสวรรค์
รวมทั้งภาค	138,370	100	16 จังหวัด

(กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม, 2537, น. 3-4 และ 14)

2. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำโดยองค์กรชุมชน

ปัจจุบันประเทศไทยมีการทำลายสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นอันมาก เนื่องมาจากความต้องการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อพัฒนาประเทศ โดยมิได้คำนึงถึงการอนุรักษ์ จึงทำให้ทรัพยากรและสภาพแวดล้อมเกิดความเสื่อมโทรมอย่างรวดเร็ว ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อม สิ่งมีชีวิตที่ถูกพันกับธรรมชาติ และสมบัติทางวัฒนธรรม ดังนั้นการแก้ไขปัญหาดังกล่าว จึงไม่อาจแก้ไขปัญหาเพียงด้านเดียว หากแต่ต้องครอบคลุมถึงทรัพยากรธรรมชาติทั้งหมด คือ ป่าไม้ ที่ดิน แหล่งน้ำ สัตว์ป่า แร่ธาตุ รวมถึงมรดกทางวัฒนธรรมต่าง ๆ (สุริย์ บุญญานุพงศ์, 2531, น. 6)

ทั้งนี้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ จะต้องให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการ และมีระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างชัดเจน (สุวรรณี สำโรงวัฒนา, 2531, น. 78)

ทวีพงศ์ ศรีบุรี (2539, น.15 – 22) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้บรรลุถึงเป้าหมายอย่างมีประสิทธิภาพ จะต้องประกอบด้วย

1. การบริหาร หมายถึง การจัดการตามแผนการดำเนินงาน รวมถึงการร่วมมือ และประสานงานกับหน่วยงานอื่นที่เกี่ยวข้อง ทั้งในส่วนของภาครัฐและเอกชน
2. กฎระเบียบ หมายถึง การกำหนดกฎระเบียบในการจัดการเพื่อควบคุม ป้องกัน และแก้ไขปัญหาด้านการทำลายทรัพยากรธรรมชาติให้กลับคืนสู่สภาพที่ดีขึ้น
3. โครงการ หมายถึง กิจกรรมในการดำเนินการฟื้นฟู ปรับปรุง ทรัพยากรธรรมชาติ โดยกิจกรรมนั้น ๆ จะต้องมีการมองภาพรวมในทุก ๆ ด้าน และคำนึงถึงผลประโยชน์ที่มีต่อชุมชนเป็นหลัก

อนงค์ พัฒนจักร (2535, น. 17-18) กล่าวถึงแนวคิดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติสรุปได้ดังนี้

1. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ต้องคำนึงถึงภาพรวม ไม่ควรแยกพิจารณาเฉพาะส่วนเนื่องจากทรัพยากรทุกชนิดมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด เช่น มนุษย์ ป่าไม้ ดิน และน้ำ เป็นต้น

2. ในการวางแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ จะต้องไม่แยกมนุษย์ออกจากสภาพแวดล้อมทางสังคม วัฒนธรรม และทางกายภาพ เพราะวัฒนธรรม และสังคมมนุษย์ ได้พัฒนามาพร้อมกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ

3.การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ที่ประสบความสำเร็จ เกิดจากผู้ใช้ทรัพยากรได้ตระหนักถึงความสำคัญ และรู้จักใช้อย่างชาญฉลาด รวมทั้งการใช้ให้เกิดประโยชน์หลายด้านในเวลาเดียวกัน

การทำลายทรัพยากรธรรมชาติเป็นการทำลายมนุษย์ เพราะการดำรงชีวิตจะต้องอาศัยปัจจัยต่างๆ ที่กำเนิด และเป็นผลผลิตมาจากป่า ดิน และน้ำ ซึ่งอยู่ในระบบนิเวศ

ประธาน ดังสิคุบุตรและคณะ (2536 , น.63 – 65) ได้กล่าวถึงการจัดการลุ่มน้ำภาคเหนือตอนบน ใน 2 ความหมาย โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ความหมายแรก คือการดำเนินการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำโดยรัฐ โดยกรมกองต่าง ๆ ในลักษณะต่างคนต่างทำ นโยบายของแนวคิดนี้คือ การนำเอาทรัพยากรลุ่มน้ำมาใช้ประโยชน์ให้มากที่สุด ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรป่าไม้ แร่ธาตุ พืช สัตว์ป่าและทรัพยากรน้ำ การจัดการโดยภาครัฐที่มีระบบราชการเป็นโครงสร้างการบริหารขนาดใหญ่ จึงเป็นการยากที่จะทำความเข้าใจระบบนิเวศด้วยการมองภาพเป็นองค์รวมได้ทั้งหมด นอกจากนี้ยังใช้กฎหมายและเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้าร่วมในการกำหนด แนวทางการใช้ทรัพยากร

ความหมายที่สอง คือ การดำเนินการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรประชาชนในระดับชุมชน และในระบบเครือข่ายภายในระบบนิเวศแห่งหนึ่ง เพื่อทำการใช้ประโยชน์และการจัดการทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ซึ่งถือเป็นทรัพย์สินส่วนรวมของท้องถิ่นอย่างยั่งยืน และเป็นธรรม บนฐานระบบความคิด ภูมิปัญญา อุดมการณ์ และสิทธิชุมชนเป็นสำคัญ โดยมีการประสานงานระหว่างองค์กรต่าง ๆ ในลักษณะ“เครือข่ายลุ่มน้ำ” แบบเบญจภาคีที่ประกอบด้วยองค์กรชาวบ้าน องค์กรพัฒนาเอกชน ข้าราชการ นักธุรกิจ และนักวิชาการ โดยมีชุมชนเป็นศูนย์กลาง

2.1 การมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

การมีส่วนร่วมของประชาชน (People Participation) ตามความหมายที่กว้าง หมายถึงการที่

ประชาชนพัฒนาขีดความสามารถของคนในการจัดการ การควบคุม การใช้และการกระจายทรัพยากรธรรมชาติตลอดจนปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในสังคม เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจ และสังคม อาจกล่าวได้ว่าการมีส่วนร่วมของประชาชน เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนได้พัฒนาความรู้ และความสามารถในการตัดสินใจกำหนดชีวิตด้วยตนเอง ดังนั้นในกระบวนการมีส่วนร่วม

ร่วม ของประชาชน จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงด้านกลไกการพัฒนาโดยรัฐ มาเป็นการพัฒนาที่ประชาชนมีบทบาทหลักตั้งแต่เริ่มจนถึงสิ้นสุดโครงการ ได้แก่ การร่วมกันค้นหาปัญหา การวางแผน การตัดสินใจ การระดมทรัพยากร การบริหารจัดการ การติดตามประเมินผล รวมทั้งการรับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการพัฒนา (ปาริชาติ วลัยเสถียรและคณะ, 2543, น.135 – 138)

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติตามนโยบายของรัฐที่ผ่านมา ได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าก่อให้เกิดความขัดแย้งค่อนข้างมาก โดยปรากฏเป็นสงครามแย่งชิงทรัพยากร ระหว่างนายทุนกับชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ป่า หรือระหว่างรัฐกับชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากโครงการก่อสร้างขนาดใหญ่ที่เข้ามาดำเนินการในชุมชน หรือในบริเวณป่าชุมชนได้ดูแลรักษามายาวนาน ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นการมองในมุม 2 ด้านคือ

1) การมองว่า ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นเพียงปัจจัยการผลิตที่จะนำมาพัฒนาประเทศ โดยมิได้คำนึงถึงระบบนิเวศที่ซึ่งทุกสิ่งทุกอย่างมีความสัมพันธ์กัน ตั้งแต่ ดิน น้ำ ต้นไม้ อากาศ แมลง สัตว์ต่าง ๆ มนุษย์ รวมถึง สิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ เช่นผีป่า ผีน้ำ ฯลฯ

2) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของรัฐในลักษณะบนลงล่าง (Top- Down Approach) ซึ่งขาดการมีส่วนร่วมของประชาชนในท้องถิ่นที่ได้อาศัยและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ เป็นปัจจัย 4 ในการดำรงชีวิต โดยเครื่องมือในการทำงานของรัฐ คือ นโยบายและกฎหมาย

ดังนั้นยุทธศาสตร์สำคัญในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่รัฐจะต้องให้ความสำคัญ คือ การส่งเสริมให้ท้องถิ่นได้เข้ามามีบทบาทในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยมุ่งให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ เปลี่ยนแปลงทัศนคติ ความเข้าใจที่สอดคล้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ต่อฐานชีวิตและระบบนิเวศ ควบคู่กับการมีมาตรการและกฎระเบียบที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยมีหน่วยงานภายนอกทั้งรัฐและเอกชนเป็นฝ่ายกระตุ้น และสนับสนุนให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ สิ่งสำคัญคือจะต้องกระจายบทบาทการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจการจัดการ การควบคุม การฟื้นฟู การอนุรักษ์ ทรัพยากรธรรมชาติไปสู่ชาวบ้าน และองค์กรชุมชนเป็นหลัก

จากบทเรียนในการพัฒนาเครือข่ายลุ่มน้ำ โครงการพัฒนาที่สูงดอยสามหมื่น อเนก นาคะบุตร (2536, น.66 – 68) ให้คิดค้น เรียนรู้ และแสวงหาทางเลือกในการจัดการ ดิน น้ำ ป่า ที่อยู่บนพื้นฐานของความเชื่อ “ คนอยู่ร่วมกับป่าได้ ” โดยอาศัยภูมิปัญญาในการจัดการ อนุรักษ์ ฟื้นฟู พัฒนา ตลอดจนใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ และได้สรุปเป็นยุทธศาสตร์ การมี

ส่วนร่วมของประชาชน ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในรูปของกลุ่ม ซึ่งมีการพัฒนาใน 3 ระดับ คือ

ระดับที่ 1 กระบวนการพัฒนา " เกษตรกรปัจเจก "

ในท้องถิ่นจะมีเกษตรกรที่มีลักษณะ " ปัญญาชน " ที่มีความสามารถในการวิเคราะห์ คิดค้น ลงมือทำ และสรุปบทเรียนจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ผสมผสานกับความรู้เทคโนโลยีจากภายนอกที่นำเข้าไป จากนักพัฒนา โดยการดูงาน เสวนา จึงก่อให้เกิดการวิเคราะห์ และตัดสินใจลงมือทำ จากการลงมือทดลอง

ระดับที่ 2 กระบวนการพัฒนาองค์กร

นักพัฒนาจะเป็นผู้กระตุ้นให้ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้ โดยการจัดเวทีการวิเคราะห์ปัญหาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระดับหมู่บ้านร่วมกัน การใช้แบบจำลองทางภูมิศาสตร์ให้เป็นยอดเขาลูกน้ำ ที่ตั้งหมู่บ้าน ตลอดจนที่ทำกิน เป็นเครื่องมือนำสู่การวิเคราะห์ปัญหา และจัดปรับการวางแผนการใช้ทรัพยากรของชุมชนกระบวนการวิเคราะห์ดังกล่าวก่อให้เกิดการจัดตั้งคณะกรรมการ การแบ่งบทบาท ความรับผิดชอบ การรับรองกฎระเบียบของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนการจัดปรับที่ดินทำกิน การทำเหมืองฝาย การควบคุมไฟฟ้า การปลูกป่าใช้สอย ตลอดจนการลงโทษ โดยมีเจ้าหน้าที่ของรัฐ และนักพัฒนาเป็นฝ่ายประสานงาน สนับสนุนในด้านต่าง ๆ

ระดับที่ 3 กระบวนการพัฒนาเครือข่ายและองค์กรระหว่างชุมชน

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ จำเป็นต้องมีการยกระดับการจัดการเป็นเครือข่าย เพื่อขยายขอบเขตการจัดการให้ครอบคลุมกว้างขวางตามภูมิโนเศ และเงื่อนไขปัญหาของแต่ละท้องถิ่นที่องค์กรชาวบ้านเห็นว่าจะต้องร่วมกันจัดการและแก้ปัญหา

2.2 แนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

จากบทเรียนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ที่มีการตัดสินใจ วางแผน และกำหนดกิจกรรมการใช้ทรัพยากรชนิดต่าง ๆ แบบรวมศูนย์จากส่วนกลาง ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติถูกนำมาใช้อย่างไม่มีประสิทธิภาพ กลยุทธ์ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติจึงถูกปรับเปลี่ยน โดยการเปิดโอกาสให้ประชาชนภาคเอกชนและองค์กรอื่น ๆ ได้มีส่วนร่วม เริ่มจากการวินิจฉัยปัญหา การวิเคราะห์หาทางออกและแก้ไข ปัญหา รวมทั้งการร่วมในกิจกรรมแก้ไขปัญหาดังแต่ต้นจนเสร็จสิ้นทุกขั้นตอนของการจัดการ

ความรู้สึกมีส่วนร่วมจะต้องเริ่มจากการยอมรับปัญหา การตรวจพบปัญหา และเห็นสอดคล้องกันว่า ปัญหานั้นจะต้องได้รับการแก้ไข โดยหน่วยงานรัฐมีส่วนสนับสนุนในสิ่งที่ประชาชนต้องการ เพื่อให้

เกิดกระบวนการต่อเนื่องของการรับรู้และเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติ โดยมีขั้นตอนที่สำคัญดังต่อไปนี้

1. การให้การศึกษาแก่ประชาชนเกี่ยวกับระบบนิเวศ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากร และโครงการพัฒนาต่าง ๆ ที่มีผลกระทบต่อชุมชน จะต้องเปิดเผยต่อสาธารณะเพื่อให้เกิดความเข้าใจ และแสดงความ คิดเห็นต่อโครงการที่จัดทำขึ้น

2. การเปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจด้วยวิธีการต่าง ๆ นับตั้งแต่การลงประชามติ การร่วมตัดสินใจด้วยการมีผู้แทนเข้าร่วมพิจารณาโครงการ การมีส่วนร่วมด้วยขบวนการประชาธิปไตย เพื่อตรวจสอบและตัดสินใจความเหมาะสมของโครงการ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเริ่มตั้งแต่การกำหนด การวินิจฉัยปัญหา การพิจารณาทางเลือกในการแก้ไขปัญหา และปริมาณทรัพยากรที่ต้องใช้

3. การมีส่วนร่วมในกิจกรรม หรือแผนงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เกิดการกระจายรายได้กระจายโอกาสการใช้ทรัพยากร การรับผิดชอบ เพื่อให้เกิดความรู้สึกรับรู้ของการเป็นเจ้าของ และผูกพันที่จะติดตามดูแลอย่างต่อเนื่อง (จิรพล สินธุนาวา, น.312 - 314)

2.3 องค์การชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของรัฐ ด้วยกลไกทางการเมืองแบบต่าง ๆ ที่ผ่านมามีทำให้ทรัพยากรถูกใช้อย่างเกินขอบเขต ทำให้ระบบนิเวศเกิดความเสียหาย ชุมชนหลายแห่งไม่สามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรได้ เกิดปัญหาขึ้นมากมาย เช่น ความแห้งแล้ง น้ำป่าไหลหลาก ฤดูกาลเปลี่ยนแปลง ดินเสื่อมคุณภาพ ฯลฯ ดังนั้นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศให้ฟื้นคืนกลับมา จะต้องให้ชาวบ้านที่อาศัยระบบนิเวศเหล่านั้นในการดำรงชีวิต ชาวบ้านจะมีความรู้ในการจัดการระบบนิเวศ ตามประสบการณ์ที่ตนเองได้เคยอยู่อาศัยและพึ่งพาธรรมชาติในการดำรงชีวิต จนกลายเป็นความหลากหลายของรูปแบบวัฒนธรรมในแต่ละท้องถิ่น

มิติการมองด้านการใช้ประโยชน์จากป่าของชาวบ้าน คือ ปัจจัย 4 ในการดำรงชีวิต เป็นวิถีชีวิต ดังนั้นรูปแบบในการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านจึงเป็นไปในลักษณะขององค์รวม โดย ป่า น้ำ ดิน ฤดูกาล อุณหภูมิ การจัดการทางการเกษตร การจัดการทางสังคม การอนุรักษ์ระบบน้ำเพื่อการเพาะปลูกใหม่ในฤดูฝน เป็นเรื่องที่มีความสัมพันธ์กัน ผ่านขนบธรรมเนียมประเพณีและภูมิปัญญาที่ให้ความเคารพธรรมชาติ ขององค์กรทางสังคมที่รวมตัวกันเพื่อปรับตัวให้อยู่ในระบบนิเวศนั้น ๆ

ปัจจุบันมีชุมชนในลุ่มน้ำภาคเหนือ เป็นจำนวนมากได้รวมตัวกันเป็นองค์กรชาวบ้าน เพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ตามสิทธิการจัดการ และการใช้ทรัพยากรพื้นฐาน ตามที่ชุมชนมีสิทธิตามธรรมชาติ อีกทั้งยังเป็นการปรับตัวเพื่อจัดการกับความขัดแย้งในการแย่งชิงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ แบบรวมศูนย์ที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชน เช่นการก่อสร้างโครงการขนาดใหญ่ การขยายถนน การเพิ่มเขตอุตสาหกรรม การประกาศเขตอุทยานแห่งชาติเพิ่มเติม เป็นต้น การรวมกลุ่มของประชาชนเพื่อการจัดการสิ่งแวดล้อมในเขตภาคเหนือตอนบน โดยอาศัยโครงสร้างของกลุ่มน้ำและการจัดการเหมืองฝายในลุ่มน้ำ เพื่อฟื้นฟูลุ่มน้ำให้คืนสภาพโดยเร็ว อีกทั้งยังมีการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ โดยการพูดคุย แลกเปลี่ยนความคิดเห็น และประสบการณ์กับกลุ่มต่าง ๆ การร่วมกันหาทางออกในการจัดการกับปัญหาด้วยความเข้าใจในระบบนิเวศ (ประสาน ดังสิคุบุตร , 2539 , น. 35 - 41)

นอกจากนี้ ฉลาดชาย รมิตานนท์ และอานันท์ กาญจนพันธุ์ (2536, น. 124 - 139) ได้ทำการวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนประเทศไทย : ศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชนภาคเหนือ จากการศึกษาพบว่า ในกรณีภาคเหนือตอนบน ยังคงมีพื้นที่ป่าประมาณร้อยละ 60 ของพื้นที่ภาค มีชุมชนที่อาศัยอยู่ในป่ามากกว่า 2,500 หมู่บ้าน มีประชากรราว 1 ล้านคน ชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่มีประวัติของการดำรงชีวิตที่ผูกพันอยู่กับป่ามานานนับร้อยปี เป็นประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นในลุ่มน้ำที่มีการบุกเบิกที่ป่าให้เป็นชุมชน โดยมีรากฐานทางวัฒนธรรมและความเชื่อเรื่องการนับถือผี ที่ถือเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจในการรักษาป่า อาจกล่าวได้ว่าในหมู่บ้านที่มีการอนุรักษ์ป่า ชาวบ้านจะมีจารีตประเพณีเป็นกฎเกณฑ์ในการจัดการโดยแสดงออกผ่านทางองค์กรของชาวบ้าน ที่มีกฎเกณฑ์ตามประเพณีเป็นกลไกควบคุมการใช้ที่ดินในการเกษตร การเลี้ยงสัตว์ การใช้ไม้ การเก็บของป่า ตลอดจนการใช้ไม้ กฎระเบียบดังกล่าวจะเริ่มด้วยการจำแนกพื้นที่ป่าและที่ทำกิน และกำหนดแนวทางการใช้ประโยชน์ เพื่อเป็นหลักประกันว่าสมาชิกในชุมชนจะได้มีโอกาสในการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างเท่าเทียมกัน โดยมีสาระสำคัญดังนี้

- ห้ามตัดไม้ในป่าต้นน้ำลำธาร
- ในป่าใช้สอย ผู้ได้รับอนุญาตจะต้องตัดไม้เท่าที่จำเป็น
- ของป่าจะต้องเก็บเท่าที่จำเป็นต้องใช้อุปโภคบริโภคภายในครัวเรือนห้ามนำไปขาย
- ในพื้นที่ที่มีปัญหาการลักลอบเข้ามาใช้ทรัพยากรของหมู่บ้าน จะมีการจัดกลุ่มตรวจป่าไปดูแลตรวจตรา
- เมื่อจับกุมผู้กระทำความผิดพร้อมของกลางได้แล้ว จะยึดของกลางไว้เป็นสมบัติส่วนรวม

กฎเกณฑ์ดังกล่าวในบางชุมชนไม่ได้เขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่ใช้วิธีบอกเล่ากันเองแต่ในบางชุมชนจะมีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งเกิดมาจากการประชุมปรึกษาหารือของคณะกรรมการหมู่บ้าน

ลักษณะขององค์กรชาวบ้านในการรักษาป่า มักจะใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ เช่น สมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำฝ่ายเดียวกัน ผู้ได้รับประโยชน์จากป่าหรือรูปแบบของกลุ่มทางการ เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน ในปัจจุบันผู้นำทางการจะมีบทบาทในการอนุรักษ์มากขึ้น เพราะต้องเผชิญกับปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรกับกลุ่มต่าง ๆ ภายนอกชุมชน นอกจากนี้ยังมีผู้นำทางความคิด เช่น พระ ซึ่งชาวบ้านเคารพนับถือด้วย นอกจากนี้ในบางชุมชนจะผลักดันให้สภาตำบลมีบทบาทในการรักษาป่ามากขึ้น เพราะมีปัญหาหลายประการที่องค์กรชุมชนแก้ไขไม่ได้ เช่น การกำหนดเขตป่าการถูกล้ำจากบุคคลภายนอกที่มีอิทธิพล นอกจากสภาตำบลแล้ว บางชุมชนได้มีการพัฒนาความสัมพันธ์กับชุมชนใกล้เคียงเพื่อสร้างเป็นเครือข่ายที่สามารถเพิ่มพลังในการต่อรองให้มากขึ้นทั้งกับรัฐและนายทุน รวมทั้งการร่วมมือกันจัดการทรัพยากรและปัญหาที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำเดียวกัน

วิฑูรย์ เพิ่มพงศาเจริญ (2536, น. 291 – 294) ได้กล่าวถึงแนวคิดในการจัดการทรัพยากรของชุมชนในท้องถิ่น มี 4 ประการ คือ

1. การจัดการทรัพยากรแบบองค์รวม ในทัศนะแบบองค์รวม การจัดการทรัพยากรตามภูมิปัญญาท้องถิ่น จะมองทรัพยากรป่าไม้ น้ำ และที่ดิน เป็นระบบที่มีความสัมพันธ์กันในระบบนิเวศวิทยา ไม่ได้แบ่งแยกตามสาขา โดยคำนึงถึงผลประโยชน์และหน้าที่ของทรัพยากรแต่ละชนิดเป็นไปตามธรรมชาติ นอกจากนี้จะต้องคำนึงถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับทรัพยากรธรรมชาติแบบองค์รวม ทั้งในความสัมพันธ์เชิงกายภาพและความสัมพันธ์เชิงจิตใจ เช่น ความเชื่อต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือ ธรรมชาติ

2. การจัดการทรัพยากรโดยคำนึงถึงความหลากหลายทางชีวภาพของระบบนิเวศ ความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่มีเงื่อนไขความแตกต่างของแต่ละท้องถิ่นเป็นตัวกำหนด

3. การจัดการทรัพยากรที่มีลักษณะการกระจายอำนาจสู่ชุมชน โดยประชาชนมีส่วนร่วมโดยตรงในการจัดการเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม เช่น การจัดการทรัพยากรป่าไม้ในรูปแบบของป่าชุมชน การจัดการทรัพยากรน้ำในรูปแบบระบบเหมืองฝาย ลักษณะพิเศษของการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นเหล่านี้ คือ ชุมชน และสมาชิกในชุมชนได้มีส่วนร่วมโดยตรงในการจัดการ มีการจัดองค์กรในรูปแบบต่าง ๆ เช่น กลุ่มประเพณี ผู้อาวุโส กรรมการหมู่บ้าน กรรมการวัด กลุ่ม

เหมืองฝาย เป็นต้น มีการร่างกฎระเบียบในการจัดการของตนเอง มีการลงโทษ และปรับผู้กระทำผิดเอง และมีการจัดสรรผลประโยชน์ร่วมกัน โดยถือเป็นกรรมสิทธิ์รวมของชุมชนเป็นหลัก

4. การจัดการทรัพยากรที่ยึดหลักคุณธรรม ศีลธรรมในการควบคุมการใช้อำนาจแสงนามล ประโยชน์จากทรัพยากร รวมทั้งการตรวจสอบและควบคุมซึ่งกันและกันของสมาชิกองค์กร

ปรีศนา พรหมมา และมนตรี จันทวงศ์ (2541, น: 47 – 85) ได้ทำการศึกษาการจัดการ ทรัพยากรโดยองค์กรชุมชน ประกอบด้วยปัจจัยหลัก 4 ประการ คือ

1. ความเชื่อและพิธีกรรม ชุมชนมีการจัดการทรัพยากรตามความเชื่อตั้งแต่อดีต โดยมีทั้งความ เชื่อและคำสั่งสอนที่สืบทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่น โดยสะท้อนออกมาในรูปของผีเจ้าที่ ผีขุนน้ำ ป่าพิธีกรรม และความเชื่อในเรื่องการใช้ผลผลิตจากป่า

2. องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรของชุมชน ชุมชนได้จำแนกการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ป่าไว้ 3 ลักษณะ คือ พื้นที่ป่าชุมชน พื้นที่เกษตรกรรม และพื้นที่ตั้งชุมชน ความรู้ความเข้าใจของชุมชน ต่อทรัพยากรธรรมชาติ ถูกสั่งสมและถ่ายทอด ผ่านคนรุ่นแล้วรุ่นเล่า เป็นองค์ความรู้ชุดหนึ่งที่มีรายละเอียดครอบคลุมในด้านระบบการผลิต วัฒนธรรม และคุณค่าของการดำเนินชีวิตที่ไม่เอารัดเอาเปรียบ ต่อทรัพยากรธรรมชาติ

3. การจัดการป่าในรูปแบบ “ป่าชุมชน” โดยชาวบ้านได้จำแนกพื้นที่ป่าชุมชนออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่ พื้นที่ป่าอนุรักษ์ พื้นที่ป่าใช้สอย พื้นที่ทำกิน และที่ตั้งหมู่บ้าน การจำแนกดังกล่าวจะ จำแนกตามลักษณะของการเข้าพึ่งพาอาศัย และการใช้ประโยชน์จากป่าแต่ละประเภทตามสภาพของแต่ละพื้นที่ โดยมีองค์กรชาวบ้านเป็นฝ่ายกำหนดกฎระเบียบ และกำกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเป็น ไปตามกฎหมายที่วางไว้ อาจกล่าวได้ว่าการจัดการป่าในรูปแบบป่าชุมชน เป็นการแสดงออกซึ่งสิทธิ ในการจัดการป่าที่ชาวบ้านถือว่าเป็นสิทธิอันพึงมีพึงได้ของชุมชนอย่างชอบธรรม

4. ระบบผลิตของชุมชนที่รักษาความหลากหลายทางชีวภาพ ที่พัฒนามาจากการเรียนรู้ระบบ วิถีและธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวม โดยการรักษาป่าของชุมชนจะมีความเชื่อมโยงกับระบบการผลิตที่ มีความหลากหลายทั้งจากธรรมชาติ และสร้างสรรค์โดยมนุษย์ เช่นการหาอาหารจากป่า การเก็บเห็ด การ หายาสมุนไพร ผสมผสานกับการทำนาทำไร่ ปลูกพืชผักพื้นบ้านบริเวณสวนตามหัวนา อาจกล่าวได้ว่า ความหลากหลายจะเกิดขึ้นได้ เนื่องจากการมีวิถีชีวิตที่ผลิตกับวิถีการบริโภคที่มีความสัมพันธ์กับการ ใช้ประโยชน์จากป่าอย่างมีความสมดุล

3. องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ดิน น้ำ ป่า ในอดีตจนถึงปัจจุบันเป็นฐานของการดำรงชีวิตของชุมชนชนบท และชนกลุ่มน้อยชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ตามชายขอบของประเทศ วิถีชีวิต และวิถีการผลิต ตลอดจนจารีตประเพณีวัฒนธรรม และความเชื่อที่สืบสานตกทอดมา ล้วนอ่อนน้อมถ่อมตนและอยู่ภายใต้ความเชื่อที่ว่า ดิน คือ แผ่นดินแม่ผู้ให้กำเนิดชีวิตและชุมชน ป่า คือ รกแห่งชีวิตและวัฒนธรรมที่รวมสิ่งที่ดีงาม และความผูกพันต่อบรรพบุรุษ ความเชื่อที่ทำให้การสืบสานของชุมชน และการทำมาหากินอยู่รอดมาได้ชั่วลูกหลาน น้ำ คือ สายธารแห่งชีวิตที่เชื่อมโยงทุกชีวิตเข้าด้วยกัน และอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์แห่งป่า

ชุมชนเหล่านี้มีระบบคุณค่าดั้งเดิม ความเชื่อ ผ่านองค์กรตามธรรมชาติ เช่น องค์กรเหมือนฝ่ายคณะกรรมการป่าชุมชน หรือบุคคลที่เป็นตัวแทนของความเชื่อของสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ คือ หมอผีหรือพ่ออาจารย์ สมาชิกของแต่ละชุมชนจะมีสิทธิในการใช้ทรัพยากรควบคู่กับการดูแลรักษา ซึ่งองค์กรชุมชนจะเข้ามามีบทบาท โดยตรงในการจัดการ โดยใช้ภูมิปัญญาของชุมชนที่มีสาระสำคัญคือ

1. ชุมชนใช้ประโยชน์จาก ดิน น้ำ ป่าอย่างเชื่อมโยงเป็นองค์รวมเดียวกันกับวิถีชีวิต วิถีการผลิต จารีตประเพณีและระบบความเชื่อ
2. ระบบการจัดการ ดิน น้ำ ป่าอย่างสมดุล และยั่งยืนขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งของผู้นำในชุมชนเทคนิควิธี และระบบเกษตรที่จะเอื้อต่อการจัดการ ภายใต้การสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก

3. การพัฒนาให้คนในชุมชนให้ร่วมกันกำหนดกติกา และวางแผนการใช้การรักษา การอนุรักษ์ ภายใต้ประโยชน์ร่วมกัน ตามสิทธิและภูมิปัญญาของชุมชน

4. องค์ประกอบที่มีบทบาทสำคัญในการจัดการทรัพยากรของชุมชน คือ

- ภูมิปัญญา คือความรู้ที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก
- องค์กรชุมชน คือ ผู้นำที่มีคุณธรรมและภูมิปัญญา
- เวทีการเรียนรู้ และกระบวนการเรียนรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก

ดังนั้นยุทธศาสตร์ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในภาพรวมจะต้องคำนึงถึง การกระจายกรรมสิทธิในการจัดการให้มาประสานประโยชน์กับสิทธิทางจารีต และการมีส่วนร่วม

ของชุมชนในการจัดการ โดยรัฐเป็นเป็นผู้ให้สิทธิชุมชน และยอมรับองค์กรชุมชน อาจกล่าวได้ว่ายุทธศาสตร์ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ แบ่งออกได้เป็น 2 ระดับคือ

1.ระดับชุมชน จะต้องมีความรู้ของการเรียนรู้ของผู้นำ และชุมชนที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตชุมชนและนโยบายรัฐ

2.ระดับเครือข่ายลุ่มน้ำ โดยการประสานข้อมูล การวางแผนพัฒนาและฟื้นฟู การออกกฎระเบียบของเครือข่าย นอกจากนี้จะต้องมีแนวร่วมในการทำงานกับองค์กรอื่น ๆ ภายนอก เช่น นักวิชาการ สื่อมวลชน สถาบันการศึกษา องค์กรพัฒนาเอกชน ฯลฯ เพื่อทำให้เกิดความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (เอนก นาคะบุตร, 2536 ,น. 1-7)

ในส่วนของการขยายทรัพยากรภาคเหนือ (2537, น.206-215) ได้สรุปการจัดสัมมนาสิ่งแวดล้อม 37 ในเขตภาคเหนือตอนบน เมื่อวันที่ 18-19 กันยายน 2537 พบว่า ในภาพรวมชุมชนมีศักยภาพ และความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยสรุป ดังนี้

1. มีความเชื่อมั่นในความเป็นชุมชนที่สามารถจัดการทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ ด้วยความผูกพันและความหวงแหน โดยมีการจัดการ ดังนี้

- การจัดการป่าชุมชนที่เป็นรูปธรรม โดยมีองค์กร และการกำหนดกฎระเบียบในการใช้ประโยชน์จากป่า

- การให้ที่ดินเพื่อการเกษตรในรูปแบบไร่นาสวนผสม

- การปรับระบบการจัดการน้ำ ในรูปแบบของเหมืองฝาย

- การขยายผลการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน เป็นเครือข่ายระดับลุ่มน้ำ

2. ความรู้ของชุมชนต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

- ความรู้ของชุมชนต่อระบบนิเวศ จะสะท้อนทัศนคติแบบองค์รวมในการมองความ

- สัมพันธ์ของสิ่งมีชีวิตในระบบนิเวศลุ่มน้ำย่อย ที่ทุกๆ สิ่งมีความสัมพันธ์กัน

- การกำหนดเขตอนุรักษ์ป่า สัตว์ป่า และพันธุ์ปลา

- ความเชื่อเรื่องผี และพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การบูชาผีขุนน้ำ ผีฝาย

4. รูปแบบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

มงคล ด้านถาณินท์ และปัญชร แก้วส่อ, โนนินิ เอียวศรีวงศ์ บรรณาธิการ (2536) ได้ทำการศึกษาเรื่อง การปรับตัวทางสังคม เพื่อบริหารจัดการทรัพยากร จากการศึกษาพบว่า ในแต่ละยุค ชุมชนจะมีรูปแบบการจัดการทรัพยากรในรูปแบบที่แตกต่างกัน โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. รูปแบบการจัดการทรัพยากรที่อิงกับระบบวัฒนธรรมและความเชื่อ

เป็นการจัดการทรัพยากรในยุคของการก่อตั้งถิ่นฐาน ซึ่งชุมชนยังมีความผูกพันกันทางเครือญาติสูง ทรัพยากรยังมีค่อนข้างมาก ความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรมีไม่มากนัก ความเชื่อและประเพณีต่าง ๆ ยังผูกพันอยู่มาก ประกอบกับการติดต่อกับโลกภายนอกมีน้อย ความต้องการพึ่งพิงตนเองและช่วยเหลือกันเองในชุมชนจึงมีอยู่สูง โครงสร้างในการจัดการจะอยู่กับกลุ่มผู้นำ ที่ประกอบด้วย ผู้อาวุโสและผู้นำทางการ และมีกระบวนการบริหารจัดการทรัพยากรที่อาศัยรูปแบบทางวัฒนธรรม โดยมีกิจกรรมในการจัดการทรัพยากร เช่น การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร การกำหนดพื้นที่ป่าไม้ใช้สอย ป่าพิธีกรรม การจัดการเหมืองฝาย การคัดค้านการใช้ทรัพยากรของชุมชนจากนายทุนนอกหมู่บ้าน การเลี้ยงผี เป็นต้น

2. รูปแบบการจัดการทรัพยากรที่อิงอยู่กับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ

ในช่วงที่ชุมชนมีการขยายพื้นที่ เพื่อการปลูกพืชพาณิชย์ จึงทำให้พื้นที่ป่าถูกทำลายมากขึ้นเรื่อย ๆ บางชุมชนได้อพยพออกไปบุกเบิกพื้นที่อื่น บางชุมชนคนภายนอกได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน และบุกเบิกพื้นที่ทำกินใหม่ จากการศึกษาที่มีชุมชนใหม่เข้ามาตั้งถิ่นฐานกันมาก ทำให้โครงสร้างการจัดการทรัพยากรจะเป็นระบบการประสานประโยชน์จากกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน โดยกระบวนการจัดการจะให้ตัวแทนกลุ่มในการปรึกษารวบรวมกับผู้นำกลุ่มต่าง ๆ รวมทั้งตัวแทนอำนาจรัฐ เพื่อแสวงหาหนทางแก้ไขปัญหาร่วมกัน

3. รูปแบบการจัดการทรัพยากรที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมือง

ในช่วงนี้ชุมชนมีรูปแบบในการจัดการทรัพยากร ที่พัฒนาการมาจากการต่อสู้ เพื่อพิทักษ์สิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรจากการจัดการตามนโยบายของรัฐบาล ชุมชนได้สร้างพลังในการต่อรอง โดยการรวมตัวกันเป็นองค์กรและจัดทำแผนงาน ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน โดยมีการประสานงานทั้งจากองค์กรของรัฐและเอกชน ในส่วนของโครงสร้างในการจัดการทรัพยากร จึงผ่านผู้นำขององค์กร / กลุ่ม ในบางชุมชนจะมีความขัดแย้ง เนื่องจากการช่วงชิงอำนาจของกลุ่มผู้นำ หรือการช่วงชิงหาผลประโยชน์ เป็นต้น

กระบวนการจัดการทรัพยากรเป็นไปในลักษณะของการรวมตัว เพื่อเรียกร้องสิทธิในการจัดการ
ทรัพยากรของชุมชน และการต่อต้านนโยบายรัฐ เช่น โครงการปลูกสวนป่า โครงการ คจก. โดยมีการ
วางแผนกันพื้นที่เพื่อเป็นป่าอนุรักษ์ ป่าใช้สอย มีการกำหนดกฎระเบียบในการรักษาป่า เป็นต้น

บทที่ 3 วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ ใช้เทคนิคของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research - PAR) เน้นการเข้ามามีส่วนร่วมของทุกๆ ฝ่ายในกระบวนการวิจัย ทั้งชาวบ้าน นักพัฒนา และนักวิจัยโดยการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ภายใต้ผลประโยชน์ร่วมกัน และนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของชุมชนในลักษณะของกระบวนการพัฒนาชุมชน

1. วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

1.1 การสำรวจเอกสารชั้นสอง ได้แก่ ข้อมูลที่มีการเก็บรวบรวมไว้โดยกลุ่ม องค์กร หน่วยงาน ต่างๆ ทั้งในภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน รวมถึงงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.2 การศึกษาชุมชน โดยใช้เทคนิค PRA และเทคนิค AIC

1.3 การสัมภาษณ์ โดยมีการกำหนดประเด็นการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informant) เช่น พระสงฆ์ คนเฒ่าคนแก่ ผู้อาวุโสในชุมชน กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และผู้นำกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ เป็นต้น

1.4 การสัมภาษณ์กลุ่ม (Focus Group) ในกรณีที่ต้องการข้อมูลในภาพรวมของชุมชน การวางแผน การร่วมกันวิเคราะห์ปัญหาของชุมชน

1.5 การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) โดยการเข้าร่วมในกิจกรรมของชุมชน การเข้าร่วมในงานประเพณี และพิธีกรรมต่างๆ

1.6 การจัดเวทีพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ

2. เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล

2.1 แนวหรือประเด็นในการสัมภาษณ์

2.2 แนวการสังเกต

2.3 เทปบันทึกภาพ / เทปบันทึกเสียง

2.4 กล้องถ่ายภาพเคลื่อนไหว / กล้องถ่ายรูป

3. การวิเคราะห์ข้อมูล

ในการวิเคราะห์ข้อมูล จะมีการวิเคราะห์ข้อมูลระหว่างการเก็บรวบรวมข้อมูล เพื่อตรวจสอบข้อมูล และทำให้เห็นภาพรวมของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น โดยนำข้อมูลมาจำแนกและจัดเป็นหมวดหมู่ แนวทางในการวิเคราะห์ข้อมูล จะใช้แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง ใช้บริบทของปรากฏการณ์ มาจัดทำกรอบในการวิเคราะห์ข้อมูล และนำเสนอข้อมูลในเชิงพรรณนา และมุมมองของคนในมาอธิบาย

4. กระบวนการประสานความร่วมมือ และการแลกเปลี่ยนกับผู้ใช้ประโยชน์งานวิจัย

เนื่องจากการวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยในเชิงการพัฒนา องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยจะเป็นประโยชน์ต่อชุมชนโดยตรง คนในชุมชนจะเป็นผู้ร่วมในกระบวนการวิจัย ตั้งแต่การเตรียมการวิจัย การให้ข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล และการใช้ประโยชน์จากการวิจัยในลักษณะของกระบวนการพัฒนาชุมชน ซึ่งชุมชนจะได้ศึกษา เรียนรู้ ลมมือทำกิจกรรมร่วมกับนักวิจัย จะทำให้ชุมชนได้พัฒนาศักยภาพในการแก้ไขปัญหาของชุมชนต่อไป

ผู้ใช้ประโยชน์จากงานวิจัยมีดังต่อไปนี้

1. องค์การบริหารส่วนตำบลในลุ่มน้ำดาว-ยวน จะร่วมกันทำกิจกรรมกับภาคีความร่วมมือ
2. องค์การบริหารส่วนตำบล โดยการกำหนดแผนงานอนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำให้เป็นแผนงานของ อบต.
3. ชุมชนในลุ่มน้ำอื่น เช่น ลุ่มน้ำอิง สามารถประยุกต์องค์ความรู้มาใช้ในการจัดการลุ่มน้ำได้
4. หน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรน้ำ เช่น กรมชลประทาน กรมประมง กรมป่าไม้ เป็นต้น โดยการกำหนดแผนงาน/โครงการที่มีความสอดคล้องกับปัญหา ความต้องการ และวัฒนธรรมชุมชน
5. องค์การพัฒนาเอกชน จะเป็นฝ่ายสนับสนุนเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในด้านการศึกษาดูงาน การอบรม การสนับสนุนข้อมูลข่าวสาร เป็นต้น

กระบวนการประสานความร่วมมือ และการแลกเปลี่ยนกับผู้ใช้ประโยชน์งานวิจัย จะแทรกในกระบวนการวิจัยตลอดเวลา โดยมีวิธีการดังต่อไปนี้

1. การจัดเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น เพื่อร่วมกันวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหาของลุ่มน้ำ
2. การประชุมเพื่อกำหนดแผนงาน กิจกรรมในการแก้ไขปัญหา
3. การศึกษาดูงานเพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำอื่น
4. การทำกิจกรรมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์การชุมชน

5. ผลที่คาดว่าจะได้รับ

ผลที่คาดว่าจะได้รับ	ช่วงที่ 1 (เมษายน-กันยายน 2543)	ช่วงที่ 2 (ตุลาคม 43-กันยายน 44)
ทำให้ได้รูปแบบและวิธีการที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำโดยองค์กรชุมชน	- เกิดผู้นำในชุมชนและผู้นำองค์กรชุมชน - ผู้นำได้รับรู้โครงสร้างทางสังคมวัฒนธรรมและระบบนิเวศของชุมชนรวมทั้งสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้น - เวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และวิเคราะห์ปัญหาในระดับชุมชนเพื่อกำหนดรูปแบบและวิธีการในการแก้ไขปัญหา - การนำรูปแบบและวิธีการที่ได้มาทดลองใช้ในระดับชุมชน โดยการทำกิจกรรม - การประเมินผลกิจกรรม - การประมวลองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำ โดยองค์กรชุมชน	- การนำรูปแบบและวิธีการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำที่พัฒนาแล้วมาร่วมกันหาทางเลือกในการแก้ไขปัญหา - การเสวนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน - การพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชนจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและประสบการณ์ การศึกษาดูงาน การอบรม - การทำกิจกรรมจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระดับชุมชนระดับกลุ่มน้ำและการพัฒนาเป็นระดับเครือข่ายกลุ่มน้ำ - การประเมินผลกิจกรรม - การสรุปบทเรียนจากการทำกิจกรรม

บทที่ 4
ผลการศึกษา

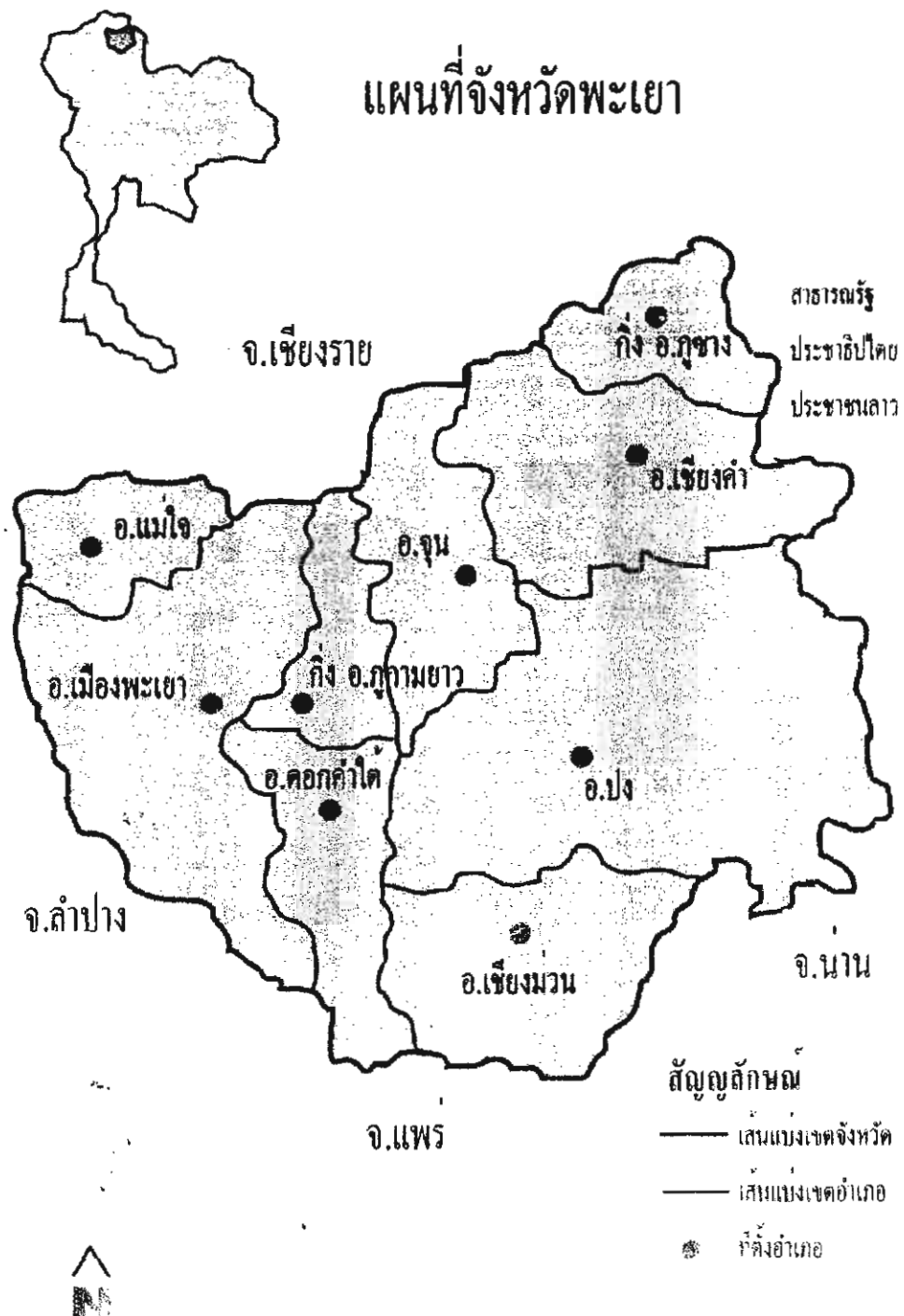
ในการนำเสนอข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล งานวิจัยเรื่อง "การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
ในกลุ่มน้ำลาว-ยวนโดยองค์กรชุมชน" แบ่งข้อมูลในการนำเสนอออกเป็น 4 ส่วน คือ

ส่วนที่ 1 การศึกษาชุมชนในกลุ่มน้ำลาว-ยวน

ส่วนที่ 2 มิติของความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำลาว – ยวน โดยองค์กร
ชุมชน

ส่วนที่ 3 การวิเคราะห์องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในกลุ่มน้ำลาว-ยวนโดย
องค์กรชุมชน

ส่วนที่ 4 การถอดองค์ความรู้กิจกรรมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน

(๗)

ส่วนที่ 1 การศึกษาชุมชนในกลุ่มน้ำลาว-ยวน

1.1 ภาพรวมของอำเภอเชียงคำ

ประวัติอำเภอเชียงคำ

อำเภอเชียงคำ เป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดพะเยา ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำลาว แม่น้ำยวน และแม่น้ำแวน ซึ่งเป็นลุ่มน้ำย่อยของลุ่มน้ำอิง ในอดีตเป็นแอ่งอารยธรรมของชุมชนที่มีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับสายน้ำ ความเป็นมาของเชียงคำปรากฏในรูปแบบตำนาน 2 ตำนานในสมัยพุทธกาลที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า ตามตำนานพระธาตุดอยคำ ฉบับวัดหนองร่มเย็น เมืองเชียงคำมีชื่อเดิมว่าเชียงชะราว ตั้งอยู่ในพื้นที่บ้านคุ้ม หมู่ 6 ตำบลร่มเย็น พระยาผู้ปกครองเมื่อได้สร้างพระธาตุไว้บนดอยนอกเมืองเพื่อล้างบาป ต่อมาเมื่อพบแหล่งทองคำขนาดใหญ่ในลำธารหลังดอยดอยนั้นได้ชื่อว่า ดอยคำ พระธาตุนบนดอยก็ชื่อว่าพระธาตุดอยคำ เมืองเชียงชะราวก็เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองเชียงคำ แต่ในตำนานพระเจ้านังดิน พญาผู้สร้างเมืองชื่อว่า พญาคำแดง และเมืองนั้นชื่อ พุทธรส ประชาชนชาวเมืองมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้สร้างพระพุทธรูปมีพระนามว่า พระเจ้านังดิน พระพุทธเจ้าทำนายว่า สืบไปภายหน้าเมืองจะเจริญรุ่งเรือง และอุดมไปด้วยสินทรัพย์ และจะได้ชื่อว่า เมืองเชียงคำ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยจัดระบบการปกครองแผ่นดินส่วนภูมิภาคเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน ครั้งนั้นอำเภอเชียงคำอยู่ในแขวงน้ำลาว (รวมพื้นที่อำเภอเทิง จังหวัดเชียงราย อยู่ด้วย) และพื้นที่ในเขตการปกครองของจังหวัดน่าน โดยมีเจ้าสุริยวงศ์ดำรงตำแหน่งข้าหลวง ที่ว่าการแขวงตั้งอยู่ ณ วัดพระแก้ว ปัจจุบันคือบ้านเวียง ตำบลเวียง อำเภอเชียงคำ

ต่อมา ทางราชการได้ยุบและปรับปรุงแขวงน้ำลาว โดยจัดเป็นบริเวณน่านเหนือ มีเขต การปกครองครอบคลุมพื้นที่อำเภอเชียงคำ อำเภอปง จังหวัดพะเยาเข้าด้วยกัน รวมทั้งอำเภอเทิง อำเภอเชียงของบางส่วน ของจังหวัดเชียงราย

เมื่อ พ.ศ. 2450 กระทรวงมหาดไทยได้ยกเลิกตำแหน่งข้าหลวง ยุบตำแหน่งเจ้าเมือง ตั้งเป็นจังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้านเหมือนกันทั่วประเทศ จัดตั้งจังหวัดเชียงรายแขวงน้ำลาว ถูกยุบและแยกออกเป็น เมืองเทิง เมืองเชียงคำ มีฐานะเป็นอำเภอขึ้นกับจังหวัดเชียงราย ตั้งพระยาพิศาลศิริ ดำรงตำแหน่ง นายอำเภอเชียงคำเป็นคนแรก

เมื่อวันที่ 28 สิงหาคม 2520 ได้มีพระราชบัญญัติแบ่งเขตการปกครองจังหวัดเชียงราย
โอนอำเภอเมืองพะเยา อำเภอแม่ใจ อำเภอดอกคำใต้ อำเภอจุน อำเภอปง อำเภอเชียงม่วน อำเภอ
เชียงคำ ตั้งเป็นจังหวัดพะเยา

เมื่อวันที่ 26 มิถุนายน 2539 กระทรวงมหาดไทยได้ออกพระราชกฤษฎีกา แบ่งพื้นที่อำเภอ
เชียงคำเป็น กิ่งอำเภอภูซาง ประกอบด้วย 5 ตำบล คือ ตำบลสบง ตำบลเชียงแวง ตำบลทุ่งกล้วย
ตำบลภูซางและตำบลป่าสักโดยมีผลในวันที่ 15 กรกฎาคม 2539 (อำเภอเชียงคำ. หนังสือที่ระลึก
ที่ว่าการอำเภอเชียงคำ. พะเยา, 2539)

ปัจจุบันอำเภอเชียงคำได้แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 10 ตำบล 115 หมู่บ้าน คือ ตำบล
หย่วน ตำบลอ่างทอง ตำบลน้ำแวน ตำบลเชียงบาน ตำบลทุ่งผาสุก ตำบลฝายกวาง ตำบลเวียง
ตำบลแม่ลาว ตำบลร่มเย็น และตำบลเจดีย์คำ

ลักษณะภูมิประเทศ

อำเภอเชียงคำ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของจังหวัดพะเยา ระยะทางห่างจากจังหวัดพะเยา
78 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 699,547 ตารางกิโลเมตร หรือ 502,816.87 ไร่ มีลักษณะภูมิประเทศ
เป็นที่ราบ ประมาณร้อยละ 40 เป็นภูเขาป่าไม้ ร้อยละ 60

ทิศเหนือ ติดกับ กิ่งอำเภอภูซาง จังหวัดพะเยา และอำเภอเทิง จังหวัดเชียงราย

ทิศใต้ ติดกับ อำเภอปง จังหวัดพะเยา

ทิศตะวันออก ติดกับ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวและอำเภอท่าวังผา
จังหวัดน่าน

ทิศตะวันตก ติดกับ อำเภอเทิง จังหวัดเชียงราย และอำเภอจุน จังหวัดพะเยา

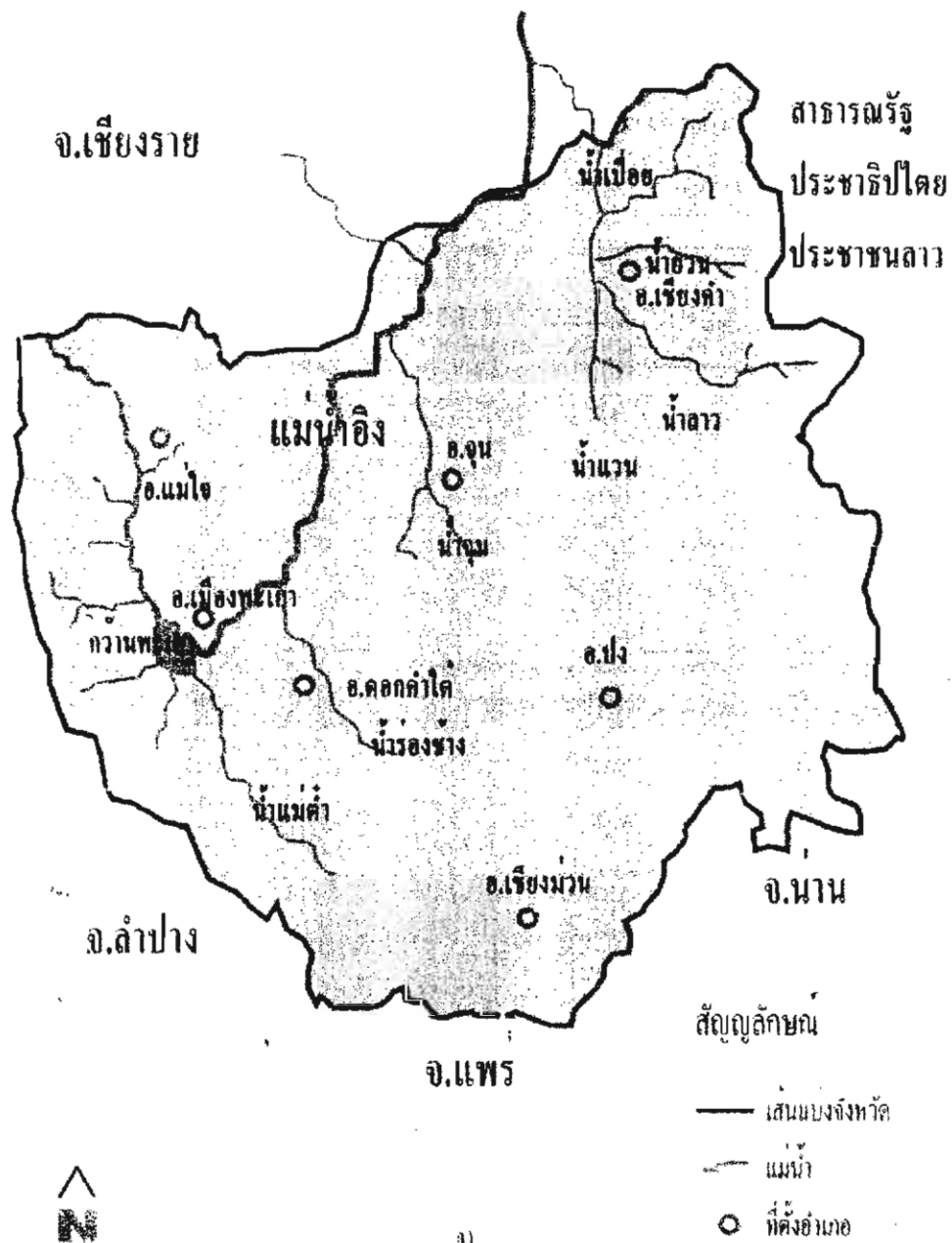
ประชากร

ประชากรของอำเภอเชียงคำ มีจำนวนทั้งหมด 81,145 คน แบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่ม
ตามสภาพทางวัฒนธรรม และความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ รายละเอียดดังต่อไปนี้
(สภาวัฒนธรรมอำเภอ เชียงคำ, 2541 , น. 81 -82)

1. ชุมชนคนเมือง ได้แก่ กลุ่มคนดั้งเดิมที่มีวัฒนธรรมทางล้านนา ที่เป็นชนกลุ่มใหญ่ที่สุดใน
อำเภอเชียงคำ คิดเป็นร้อยละ 51 และพูดภาษาล้านนา (คำเมือง)

2. ชุมชนไทลื้อ เป็นกลุ่มชนค่อนข้างใหญ่ของประชากรในอำเภอเชียงคำ คิดเป็นร้อยละ 39
ของจำนวนประชากรทั้งหมด ถูกกวาดต้อนมาจากแคว้นสิบสองปันนา ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
โดยมา อยู่ที่จังหวัดน่าน ก่อนที่จะย้ายถิ่นฐานมาอำเภอเชียงคำ มีภาษาและวัฒนธรรมเป็นของตนเอง
ตั้งถิ่นฐานบริเวณลุ่มน้ำลาวและยวนในตำบลหย่วน ตำบลเชียงบาน ตำบลน้ำแวน

แผนที่ลุ่มน้ำอิงในพื้นที่จังหวัดพะเยา

. 11)

(१)

ตำบลฝายกวาง ตำบลเวียง ตำบลเจดีย์คำ ตำบลร่มเย็น และตำบลแม่ลาว อำเภอเชียงคำ

3. ชุมชนลาว - อีสาน ซึ่งอพยพมาจากเมืองหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ประมาณ 100 ปีที่แล้วมา ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณตำบลทุ่งผาสุก และตำบลฝายกวาง อีกกลุ่มหนึ่งอพยพมาจากภาคอีสาน ประมาณ 20 ปีที่แล้วมา จะตั้งถิ่นฐานบริเวณตำบลอ่างทอง และตำบลน้ำแวน นอกจากนี้ยังมีคนไทยเชื้อสายลาวอีกกลุ่มหนึ่งอพยพมาจากจังหวัดน่าน ตั้งถิ่นฐานในตำบลน้ำแวน คิดเป็นร้อยละ 9 ของจำนวนประชากรทั้งหมด

4. ชุมชนชาวไทยภูเขา ได้แก่ ชนกลุ่มน้อยที่อพยพมาจากประเทศลาว เข้ามาตั้งถิ่นฐานในอำเภอเชียงคำ พื้นที่ตำบลเจดีย์คำ ตำบลร่มเย็น ตำบลแม่ลาว ซึ่งจะเป็นเผ่าม้ง (มั่ว) เผ่าเมี่ยน (เย้า) คิดเป็นร้อยละ 7 ของจำนวนประชากรทั้งหมด แต่ละเผ่าจะมีวัฒนธรรม และภาษาพูดเป็นของตนเอง

1.2 สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์ของกลุ่มน้ำลาว-ยวน

กลุ่มน้ำลาว-ยวน เป็นลุ่มน้ำย่อยของกลุ่มน้ำกก - อิง มีต้นกำเนิดมาจากเทือกเขาผีปันน้ำตอนกลาง ซึ่งเป็นแนวกันเขตระหว่างประเทศไทยกับสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ลักษณะพื้นที่ในที่ราบ จะเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ และที่ราบเชิงเขา มีแม่น้ำสำคัญ 2 สายคือ แม่น้ำลาว และแม่น้ำยวน ประกอบด้วยลำห้วยหลัก 27 สาย แม่น้ำทั้ง 2 สายได้ไหลหล่อเลี้ยงพื้นที่เมืองเชียงคำ โดยไหลผ่านชุมชนชาวเขาเผ่าม้งและเผ่าเย้า รวมทั้งชุมชนพื้นราบ แม่น้ำลาวมีความยาวประมาณ 45 กิโลเมตร ความกว้างประมาณ 10 เมตร ประกอบด้วยลำห้วยหลัก 14 สาย ไหลผ่านพื้นที่ใน 4 ตำบล 53 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลแม่ลาว ตำบลเวียง ตำบลฝายกวาง และตำบลหย่วน ส่วนแม่น้ำยวนมีความยาวประมาณ 45.5 กิโลเมตร ความกว้างประมาณ 10 เมตร ประกอบด้วยลำห้วยหลัก 13 สาย ไหลผ่านในพื้นที่ 3 ตำบล 31 หมู่บ้าน ได้แก่ตำบลร่มเย็น ตำบลเจดีย์คำ และตำบลหย่วน ทั้ง 2 ลำน้ำ จะไหลไปรวมกันที่บ้านหัวขัว ต.เบลสบง ถึงอำเภอภูซาง เป็นแม่น้ำลาวและไหลลงแม่น้ำอิงที่อำเภอเทิง จังหวัดเชียงราย

1.3 การประกอบอาชีพ

ประชากรในกลุ่มน้ำลาว - ยวน ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ถึงร้อยละ 60 อาชีพรับจ้าง ค้าขาย ร้อยละ 30 และอาชีพรับราชการร้อยละ 10 ตามลำดับ ดังนั้นอาชีพหลักของชุมชน คือ อาชีพเกษตรกรรมที่จะต้องมีการพึ่งพาความอุดมสมบูรณ์ของ

ทรัพยากรธรรมชาติ โดยทำนา ทำไร่ ทำสวน และการทำเกษตรอื่น ๆ เช่น เลี้ยงสัตว์ เป็นต้น

พืชเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำลาว - ยวน มีดังต่อไปนี้

- ข้าวนาปี ปลูกเดือนมิถุนายน ถึงเดือน ธันวาคม มีข้าวเหนียวและข้าวเจ้า
- ข้าวบาร์เลย์ ปลูกเดือน ธันวาคม ถึงเดือน มีนาคม
- ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ปลูกเดือน พฤษภาคม ถึงเดือน พฤศจิกายน
- ถั่วเขียว ปลูกเดือน พฤษภาคม ถึงเดือน สิงหาคม
- ถั่วเหลือง ปลูกเดือน มกราคม ถึงเดือน เมษายน
- ฝ้าย ปลูกเดือน พฤษภาคม ถึงเดือน ธันวาคม
- ขิง ปลูกเดือน เมษายน ถึงเดือน กุมภาพันธ์
- หอมแดง กระเทียม ปลูกเดือน ธันวาคม ถึงเดือน เมษายน
- ไม้ผล เช่น ลำไย ลิ้นจี่ เป็นต้น

นอกจากการปลูกพืชเศรษฐกิจตามที่กล่าวมาข้างต้น ชุมชนยังมีการทำการเกษตรเพื่อยังชีพ เช่น การปลูกผักปลอดสารพิษ การเลี้ยงสัตว์ เลี้ยงปลา ในบริเวณบ้าน และบริเวณหัวไร่ปลายนาด้วย

1.4 ทรัพยากรธรรมชาติ

ทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำลาว - ยวน แบ่งออกได้เป็น 3 ประเภทหลัก ได้แก่ ทรัพยากรน้ำป่าและดิน ทั้ง 3 ประเภท จะมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิต การผลิตของชุมชน รายละเอียดมีดังต่อไปนี้

1) แหล่งน้ำ

แหล่งน้ำที่สำคัญในลุ่มน้ำลาว - ยวนมี 2 สายหลัก ได้แก่

1.1 แม่น้ำลาว มีต้นน้ำอยู่ที่ป่าสงวนแห่งชาติป่าน้ำเป้อย ป่าน้ำหยวนและป่าน้ำลาว¹ บริเวณบ้านคะแนง ตำบลแม่ลาว ไหลผ่านตำบลฝายกวาง ตำบลเวียง ตำบลหนอง อำเภอยางคำ ตำบลสบงและตำบลเชียงแวง กิ่งอำเภอกู่ขาว ไหลลงสู่แม่น้ำอิง ในเขต อำเภอกิ่ง จังหวัดเชียงราย โดยมีลำห้วยสาขาที่ไหลหล่อเลี้ยงแม่น้ำลาว อันได้แก่ ห้วยคะแนง ห้วยน้ำมินขวา ห้วยน้ำมินซ้าย ห้วยไร่ร้าง ห้วยป่ายาง ห้วยทุ ห้วยสบตุ ห้วยยัด ห้วยยัด ห้วยทุ่งเย็น ห้วยทุ่งหมื่น ห้วยสวด ห้วยหม้อ และห้วยกอม

¹ ป่าสงวนแห่งชาติป่าน้ำเป้อย ป่าน้ำหยวน และป่าน้ำลาว ครอบคลุมท้องที่ตำบลแม่ลาว ตำบลฝายกวาง ตำบลร่มเย็น ตำบลเจดีย์คำ ตำบลเวียง อำเภอยางคำ มีอาณาบริเวณทั้งหมด ประมาณ 37,411.07 ไร่

สภาพของแม่น้ำลาวตอนบน ตั้งแต่บ้านผาลาด และฝายบ้านแฮะ ตำบลแม่ลาว ขึ้นไป ลักษณะของน้ำยังคงสภาพของความอุดมสมบูรณ์ของป่าต้นน้ำ และสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในด้านการเกษตรและอุปโภค บริโภคได้ ลักษณะที่มองเห็นได้ด้วยตาเปล่าคือ สีของน้ำ ในฤดูฝน น้ำจะขุ่นหรือมีสีน้ำตาลปนแดง เพราะมีการพัดพาดินตะกอนจากที่สูงลงมา ในฤดูแล้งน้ำจะมีปริมาณน้อย จึงไม่พอเพียงต่อความต้องการในการใช้น้ำเพื่ออุปโภคบริโภค และทำการเกษตร ในเขตเมืองมีการปล่อยน้ำเสียลงในแม่น้ำในบางช่วงทำให้น้ำเน่าเสีย ซึ่งจะเกิดขึ้นประจำทุกปี แต่พอถึงฤดูน้ำหลากก็จะพัดพาน้ำเสียลงสู่แม่น้ำอิง พื้นที่ทำการเกษตรที่สูง จะมีการใช้สารเคมีในการทำวัชพืชและศัตรูพืชมาก ซึ่งสารเคมีดังกล่าวจะถูกพัดพาจากน้ำฝนหรือน้ำที่เหลือจากการเกษตรลงสู่แม่น้ำ

แม่น้ำลาวตอนกลางตั้งแต่บ้านผาลาด ตำบลแม่ลาวลงมาถึง บ้านดอนแก้ว บ้านไชยพรม ตำบลเวียง มีการใช้น้ำในการเกษตรกรรมมากกว่ากลุ่มของแม่น้ำลาวตอนบน เนื่องจากพื้นที่เป็นที่ราบและอาชีพส่วนใหญ่ของประชาชนคือ เกษตรกรรม รองลงมาคือ รับจ้างทั่วไป ซึ่งมีความสัมพันธ์กัน คือ แรงงานส่วนใหญ่อยู่ในภาคเกษตร ทำให้ต้องการใช้น้ำเพื่อการเกษตรมาก และมีฝายเพื่อการเกษตรมากกว่าบริเวณอื่น ผลกระทบที่มีต่อระบบนิเวศคือ น้ำขุ่นเนื่องจากการพัดพาของตะกอนดิน ปัญหาการสะสมของสารเคมีในแม่น้ำ ปัญหาการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้งเพื่อนำมาใช้ในการเกษตร

ส่วนในแม่น้ำลาวตอนล่าง คือ บริเวณตั้งแต่บ้านดอนแก้ว บ้านไชยพรมลงมา ถึงบ้านธาตุ ตำบล หย่วน ลงไปถึงท้ายน้ำ เขตติดต่อระหว่างอำเภอเชียงคำกับกิ่งอำเภอภูซาง ก่อนจะไหลลงสู่แม่น้ำอิงในเขต พื้นที่อำเภอเทิง จังหวัดเชียงราย ในช่วงนี้ระบบนิเวศของน้ำจะเริ่มเกิดการเน่าเสีย และมีการสะสมของกลุ่มตะกอนดินเป็นจำนวนมาก ฝายกั้นน้ำบางแห่งมีปริมาณน้ำน้อยเนื่องจากเกิดการตื้นเขินของแม่น้ำ ทำให้น้ำไหลช้าและกักเก็บน้ำได้น้อย และมีการทิ้งเศษขยะ รวมทั้งน้ำที่เหลือใช้จากการเกษตรและครัวเรือน โรงงานอุตสาหกรรมปล่อยน้ำเสียลงสู่แม่น้ำลาว เช่น โรงงานทำขนมจีน โรงฆ่าสัตว์ เป็นต้น ในฤดูแล้งแม่น้ำลาวในช่วงของบ้านใหม่ ถึงบ้านธาตุซึ่งตื้นเขินในบางช่วงจะมีสีของน้ำที่เปลี่ยนไปจากใสจะกลายเป็นขุ่นดำ และยังคงกลิ่นเหม็นขึ้นมา จะเห็นได้ว่าระบบนิเวศของแม่น้ำลาวในช่วงนี้อาจจะเกิดวิกฤตได้ ถ้าขาดมาตรการในการอนุรักษ์จากคนที่ใช้ประโยชน์จากแม่น้ำ

ในส่วนของระบบนิเวศในแม่น้ำลาว จะพบพันธุ์สัตว์น้ำและพันธุ์ปลานหลากหลายประเภทอาศัยอยู่เป็นจำนวนมากในแม่น้ำ และชาวบ้านได้จับปลาและสัตว์น้ำเป็นอาชีพหรือนำมาประกอบอาหาร ซึ่งแหล่งอาศัยของปลาที่อยู่ในแม่น้ำลาวในอดีตจะเป็นปลาที่มีชนิด

เดียวกับปลาในแม่น้ำอิงและแม่น้ำโขง เพราะปลาจะว่ายน้ำขึ้นมารวมโขงยังต้นน้ำ ต่อมา มีการสร้างฝายกันแม่น้ำ ทำให้ปริมาณปลาและสัตว์น้ำมีจำนวนลดลง จากการศึกษาพบว่า

- พันธุ์ปลาที่มีอยู่ในแม่น้ำลาว ในปัจจุบัน ได้แก่ ปลานิล ใน ตะเพียนขาว กระสูบ กระทิง (หลาด) กัด กิม เข้ม ซ่อน ชะโด ชิวหนวด ชิวควาย ดูกด้าน ดูกอูย หอมเทศ ไหล (เหียน) สลิด นวลจันทร์ จาก เข่ง สร้อย เกล็ดดี

- พันธุ์ปลาที่สูญพันธุ์ ได้แก่ สร้อยขาว แค้ แค้ ปีก กดหิน กดเหลือง กระบอก เนื้ออ่อน ปู ทวาย ปักเป้า หมอช้างเหี้ยบ กระจก(แว่น) โมง กัง หลิด สลาด(ตอง) กราย

(สัมภาษณ์นายสัมฤทธิ์ มีสุข บ้านสะ ตาบลแม่ลาว, วันที่ 9 สิงหาคม 2543)

(สัมภาษณ์นายสมหมาย แสงศรีจันทร์ บ้านธาตุ ตาบลหย่วน, วันที่ 16 สิงหาคม 2543)

(สัมภาษณ์นายแปง กลิ่นหอม กำนันตำบลเวียง, วันที่ 17 สิงหาคม 2543)

- พันธุ์สัตว์น้ำ ได้แก่ สัตว์น้ำประเภท กบ เขียด ปาด อิ้งอ่าง แค ปลิงแม่น้ำ ปลิงควาย กุ้งฝอย กุ้งก้ามกราม ตะพาบ เต่า หอยขม หอยโข่ง หอยเบี้ย หอยกาบ หอยเจดีย์ ปูนา ปู ก้ามโต แมงดา แมงมุมน้ำ แมงหนีบ แมงเหียง ชีปขาว ไข่มอง ซึ่งสัตว์น้ำเหล่านี้จะมีมาก หรือน้อย มีปัจจัยหลายอย่างประกอบ ได้แก่ ช่วงของฤดูกาล แหล่งอาหาร ปริมาณของพื้นที่และ ความสะอาดของน้ำซึ่งวัดจากการมองเห็นด้วยตาเปล่า

ในบริเวณลุ่มน้ำลาว มีการสร้างอ่างเก็บน้ำเพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้ในการเกษตร 1 แห่ง คืออ่างน้ำมิน บ้านน้ำมิน ตำบลแม่ลาว พื้นที่รับน้ำ 1,000 ไร่ ความจุ 300,000 ลบ. เมตร ในการสร้างอ่างเก็บน้ำมีพื้นที่ป่าที่ถูกน้ำท่วมประมาณ 60 ไร่ ในการใช้ประโยชน์ ด้านการเกษตร อ่างเก็บน้ำได้ส่งน้ำไปใช้ในพื้นที่ บ้านน้ำมิน บ้านน้ำลาว แล้วไหลลงสู่แม่น้ำลาวในเขตบ้านสะ ตาบลแม่ลาว ปัจจุบันอ่างเก็บน้ำมินไม่สามารถใช้ประโยชน์จากน้ำที่ กักเก็บได้เต็มที่ เนื่องจากอ่างเก็บน้ำตื้นเขินเพราะมีการสะสมของเศษวัชพืช เป็นสาเหตุ ให้เกิดน้ำเน่าเสีย และส่งกลิ่นเหม็น นอกจากนี้ตลอดแม่น้ำลาว มีการสร้างฝายกันแม่น้ำ เพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ในการเกษตร ดังนี้

- ฝายบ้านสะ ต.แม่ลาว เป็นฝายขนาดกลาง
- ฝายบ้านสบตุ ต.แม่ลาว เป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายบ้านผาลาด ต.แม่ลาว เป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายแก้ว บ้านทุ่งเย็น หมู่ 1 ตำบลแม่ลาว เป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายกล้วย ต.ฝายกวาง เป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายบ้านธาตุ ต.หย่วน เป็นฝายขนาดกลาง

และยังมีทำนบกั้นน้ำ เพื่อใช้ในยกระดับน้ำ ประมาณ 30 แห่ง

1.2 แม่น้ำยวน มีต้นน้ำอยู่ที่ป่าสวนแห่งชาติป่าน้ำเปือย ป่าน้ำหวาน และป่าน้ำลาวบริเวณบ้านปางดำ ตำบลร่มเย็น ไหลผ่านตำบลเจดีย์คำ ตำบลหย่วน อำเภอเชียงคำ และตำบลสบง ถึงอำเภอภูซางและไหลลงสู่แม่น้ำลาวในเขตตำบลสบง ถึงอำเภอภูซาง แม่น้ำยวนมีลำห้วยสาขาที่ไหลหล่อเลี้ยง อันได้แก่ ห้วยอ่วม ห้วยเกียง ห้วยต้นผึ้ง ห้วยน้อย ห้วยเคียน ห้วยแฝก

ห้วยจ้อล้อ ห้วยเฮี้ย ห้วยผาต้อง ห้วยน้ำตัน ห้วยปุม ห้วยสา และห้วยช่องสำน

แม่น้ำยวนเป็นแม่น้ำที่ใสและสะอาดกว่าแม่น้ำลาว มีขนาดเล็กกว่า แต่มีความยาวกว่าแม่น้ำลาว 500 เมตร แม่น้ำยวนจะไหลตลอดทั้งปี แต่จะไม่เพียงพอต่อความต้องการของเกษตรกรที่ต้องใช้น้ำในฤดูแล้ง สภาพของน้ำจะไม่เน่าเสีย แต่จะมีปริมาณสารเคมีเจือปนสูง กว่าแม่น้ำลาว เพราะมีการใช้สารเคมีในการเกษตรสูง

แม่น้ำยวนตอนบน ตั้งแต่บ้านต้นผึ้งลงมาถึงบ้านสบสา หมู่ 5 ตำบลร่มเย็น ซึ่งลักษณะของแม่น้ำยวน น้ำมีความใสมาก จะมีการพัดพาของตะกอนดินในช่วงฤดูฝนหรือช่วงน้ำหลากของต้นฤดูเพาะปลูกเท่านั้น และการใช้น้ำส่วนใหญ่เพื่อการเกษตรกรรมในที่สูง โดยปลูกพืชตามไหล่เขาและพืชไร่ ก่อนทำการเพาะปลูก เกษตรกรจะใช้สารเคมีฉีดพ่นเพื่อให้วัชพืชตายและทำการเผา เมื่อฝนตกก็เกิดการพัดพาเศษวัชพืชที่ไหม้ รวมทั้งสารเคมีที่ตกค้างอยู่ในพืชและดินลงสู่แม่น้ำยวน ซึ่งในลักษณะนี้จะทำให้แม่น้ำมีสีที่เปลี่ยนไปจากมีความใสมาก จะกลายเป็นสีเข้มจนถึงดำ เนื่องจากเกิดตะกอนในน้ำ มีผลทำให้ฝ่ายต่าง ๆ มีการสะสมของตะกอนซึ่งทำให้เกิดการตื้นเขินในบางช่วงของแม่น้ำ แต่น้ำยังไหลอยู่ตลอดแต่ไม่แรงมากนัก

แม่น้ำยวนตอนล่าง ตั้งแต่บ้านปางปอบลงมาผ่านหมู่บ้านในตำบลร่มเย็น ตำบลเจดีย์คำ จนถึง บ้านแดนเมือง ตำบลหย่วน ซึ่งจะไหลลงมาบรรจบกับแม่น้ำลาว ก่อนจะไหลลงสู่แม่น้ำอิง ซึ่งแม่น้ำยวนในช่วงนี้มีการใช้ประโยชน์กันมากกว่าแม่น้ำยวนตอนบน เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบมีการใช้ประโยชน์จากน้ำเพื่อการเกษตรกรรมมาก โดยเฉพาะปลูกหอมแดง และกระเทียมและเกิดปัญหาการแย่งชิงน้ำในฤดูแล้ง และการใช้สารเคมีในการเกษตรเช่นเดียวกัน แต่จะใช้ปุ๋ย ไม่เหมือนชาวบ้านที่อยู่ต้นน้ำ จะใช้สารเคมีกำจัดวัชพืชและศัตรูพืชที่รุนแรงกว่า และผู้ที่อยู่ในพื้นที่ท้ายน้ำจะได้รับผลกระทบจากสารเคมีทั้งทางตรงและทางอ้อม

ในส่วนของระบบนิเวศในแม่น้ำยวน จะมีพันธุ์ปลาและสัตว์น้ำที่หลากหลายน้อยกว่าแม่น้ำลาว เพราะแม่น้ำยวนมีขนาดของลำน้ำที่แคบและตื้นกว่าแม่น้ำลาว อีกทั้งมีจำนวนของฝ่ายขนาดเล็กเป็นจำนวนมาก ปลาที่อาศัยอยู่ในแม่น้ำไม่สามารถขึ้นไปวางไข่ที่

ต้นน้ำได้ ส่วนใหญ่เป็นปลาขนาดเล็ก เช่น ปลากัง ปลาหลด ปลาไหล เป็นต้น พันธุ์ปลา
หลายชนิดได้สูญพันธุ์ บางชนิดมีจำนวนลดลง จากการศึกษพบว่า

- พันธุ์ปลาที่มีในปัจจุบัน ได้แก่ ปลาตอง(ตอง) จาด เข่ง ชิวควาย เข้ม ช่อน ชะโด ดูก
ด้าน ดูกอูย ตะเพียน นิล ไน นวลจันทร์ หมอไทย หมอเทศ กระตัง(หลด) สร้อยขาว ชิว
หนวด

- พันธุ์ปลาสุนัขพันธุ์ ได้แก่ ปลาเค้า กตเหลือง กตหิน บู่ทราย แค ปักเป้า กระบอก
ปก ลิก กัง ไหล (นายหมาย ปัญญาทอง บ้านหนองร่มเย็น ตำบลร่มเย็น, วันที่ 10
สิงหาคม 2543)

ในเขตบ้านสบสาและบ้านหนอง บ้านร่องเก่าตำบลร่มเย็น ไม่มีปลากระบอกแล้ว
ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2542 เป็นต้นมา และปลาเค้า ตั้งแต่ปี พ.ศ.2535 รวมทั้ง ปลาสร้อยซึ่งใน
ปัจจุบันในแม่น้ำยวนไม่มีแล้ว (สัมภาษณ์นายบุญศักดิ์ ชุมภู บ้านหนองร่มเย็น ตำบลร่มเย็น,
วันที่ 10 สิงหาคม 2543)

- พันธุ์สัตว์น้ำ ได้แก่ กบ เขียด อึ่งอ่าง เค้า ปาด กุ้งฝอย ปลิง หอยขม หอยคัน หอย
โข่ง หอยเจดีย์ ปูนา เต่า แมงดา แมงเหยิง แมงมุมน้ำ ไช้โมง และซีปะขาว

ในแม่น้ำยวนมีการสร้างอ่างเก็บน้ำไว้ใช้ประโยชน์ด้านการเกษตร 4 แห่ง คือ

1. อ่างเก็บน้ำร่องสำน อยู่ในบริเวณบ้านใหม่ร่มเย็น ต. ร่มเย็น มีพื้นที่รับน้ำ
5,000 ไร่ ความจุ 325,000 ลบ.เมตร ในการสร้างอ่างเก็บน้ำมีพื้นที่ป่าที่ถูกน้ำท่วมประมาณ
80 ไร่ ในการใช้ประโยชน์ด้านการเกษตร อ่างเก็บน้ำได้ส่งน้ำไปใช้ในพื้นที่บ้านร่องสำน บ้าน
ใหม่ร่มเย็น บ้านคุ้ม บ้านสบสา แล้วไหลผ่านพื้นที่การเกษตรสู่แม่น้ำยวน ปัจจุบันอ่างเก็บน้ำ
ไม่สามารถกักเก็บได้ตามปริมาณที่ต้องการ เนื่องจากอ่างเก็บน้ำรั่วเกิดการรั่วซึม

2. อ่างเก็บน้ำร่องอ่วม อยู่ในบริเวณบ้านประชาภักดี ต. ร่มเย็น มีพื้นที่รับน้ำ
1,000 ไร่ ความจุ 317,000 ลบ.เมตร ในการสร้างอ่างเก็บน้ำมีพื้นที่ป่าที่ถูกน้ำท่วมประมาณ
80 ไร่ ในการใช้ประโยชน์ด้านการเกษตร อ่างเก็บน้ำได้ส่งน้ำไปใช้ในพื้นที่บ้านประชาภักดี
บ้านร่องสำน และบ้านบุญยืน ต.เจดีย์คำ แล้วไหลลงสู่แม่น้ำยวน ปัจจุบันอ่างเก็บน้ำไม่
สามารถกักเก็บได้ตามปริมาณที่ต้องการหรือกักเก็บไว้ใช้ในฤดูแล้งได้ เนื่องจากมีรอยรั่วอยู่
หลายแห่ง อีกทั้งมีตะกอนดินมากทำให้อ่างเก็บน้ำตื้นเขิน

3. อ่างเก็บน้ำห้วยน้ำตัน อยู่ในบริเวณบ้านใหม่ร่มเย็น ต.ร่มเย็น มีพื้นที่รับน้ำ 1,500
ไร่ ความจุ 105,000 ลบ.เมตร ในการสร้างอ่างเก็บน้ำมีพื้นที่ป่าที่ถูกน้ำท่วมประมาณ 30 ไร่
ในการใช้ประโยชน์ด้านการเกษตร อ่างเก็บน้ำได้ส่งน้ำไปใช้ในพื้นที่บ้านใหม่ร่มเย็น บ้านคุ้ม
ปัจจุบันไม่สามารถประโยชน์จากน้ำที่กักเก็บได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากอ่างเก็บน้ำตื้นเขิน

4. อ่างเก็บน้ำห้วยสา อยู่ในบริเวณบ้านห้วยสา ต.ร่มเย็น มีพื้นที่รับน้ำ 2,000 ไร่ ความจุ 445,000 ลบ.เมตร ในการสร้างอ่างเก็บน้ำมีพื้นที่ป่าที่ถูกน้ำท่วมประมาณ 70 ไร่ ในการใช้ประโยชน์ด้านการเกษตร อ่างเก็บน้ำได้ส่งน้ำไปใช้ในพื้นที่ บ้านห้วยสา บ้านโจโก้ บ้านเกษตรสมบูรณ์ ปัจจุบันอ่างเก็บน้ำไม่สามารถกักเก็บได้ตามปริมาณที่ต้องการเนื่องจากอ่างเก็บน้ำตื้นเขินจากตะกอนดิน (โครงการชลประทานพะเยา /โครงการตามพระราชดำริ/ โครงการพัฒนาเพื่อความมั่นคง / โครงการชลประทานขนาดเล็ก / โครงการศูนย์บริการเกษตรกรรมเคลื่อนที่ , เอกสารอัดสำเนา,มปป.)

นอกจากนี้ ตลอดแม่น้ำยวน มีการสร้างฝายกั้นน้ำ เพื่อใช้ในการเกษตร ดังนี้

- ฝายบ้านปางดำ ต.ร่มเย็น เป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายโป่งจี้ ต.ร่มเย็น เป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายครึ่ง ต.ร่มเย็น เป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายบ้านใหม่ร่มเย็น ต.ร่มเย็นเป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายน้ำสา บ้านคุ้ม ต.ร่มเย็น เป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายบ้านบัว ต.เจดีย์คำ เป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายบ้านร้องเกา ต.ร่มเย็น เป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายห้วยน้ำตัน ต.ร่มเย็น เป็นฝายขนาดเล็ก
- ฝายบ้านกว๊าน ต.เจดีย์คำ เป็นฝายขนาดเล็ก

และยังมีทำนบกั้นน้ำ เพื่อใช้ในการยกกระดับน้ำ ประมาณ 30 แห่ง

กล่าวได้ว่าสภาพของแม่น้ำลาว - ยวนในปัจจุบัน บางส่วนมีความเสื่อมโทรมในด้านปริมาณน้ำ คุณภาพของน้ำและระบบนิเวศ เพราะมีการสะสมของสารเคมีที่ใช้ในการเกษตร การทิ้งขยะ น้ำเสียลงในแม่น้ำ ทำให้พันธุ์ปลาและพันธุ์สัตว์น้ำลดลง นอกจากนี้การสร้างฝายกั้นแม่น้ำยังทำให้พันธุ์ปลาลดลงด้วย เพราะปลาไม่สามารถว่ายขึ้นมาวางไข่ยังต้นน้ำได้

2) ทรัพยากรป่า

ในกลุ่มน้ำลาว - ยวน พื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นภูเขาสูง โดยมีความสูง 200 - 1,600 เมตร จากระดับน้ำทะเล จึงทำให้มีความหลากหลายของพันธุ์ไม้ ตั้งแต่พืชขนาดเล็กจนถึงไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ ป่าในกลุ่มน้ำลาว - ยวน แบ่งออกได้เป็น 5 ประเภท ดังต่อไปนี้

2.1 ป่าดิบเขา (Hill evergreen forest)

จะพบในบริเวณที่เป็นพื้นที่ที่มีความสูงจากระดับน้ำทะเล ประมาณ 1,000 เมตร มีลักษณะกระจายอยู่บนพื้นที่สูงโดยทั่วไป ลักษณะโครงสร้างของป่ามีเรือนยอด 2 ชั้น และมีความสำคัญต่อต้นน้ำลำธารมาก โดยมีพันธุ์ไม้ในตระกูลโอ๊กเป็นสำคัญ พันธุ์ไม้ที่ขึ้นอยู่ได้

แก่ ก่อเดือย ก้อนก อบเชย กายาน สภาพความชื้นของป่าประเภทนี้ ทำให้มีไม้ประเภท กล้วยไม้ เฟิร์น มอส และไลเคน อยู่ในบริเวณ ต้นน้ำยวนเหนือบ้านต้นผึ้ง ตำบลร่มเย็น ซึ่งเป็นเขตป่าสงวน ชั้น A (ป่าสงวนแห่งชาติ ป่าน้ำเปือย ป่าน้ำยวน ป่าน้ำลาว) เป็นป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์สูงอยู่ในเทือกเขาผีปันน้ำ ติดกับเขตของประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตย ประชาชนลาว

2.2 ป่าสนเขา (Pinu forest)

ป่าประเภทนี้ มักขึ้นกระจายไปบนพื้นที่ภูเขาที่อยู่ที่ระดับน้ำทะเล ตั้งแต่ 200 เมตร ขึ้นไปจนถึงประมาณ 1,300 เมตร ดินมีลักษณะเป็นกรด พันธุ์ไม้หลักที่สำคัญคือ สนสามใบ และสนสองใบ (*Pinus merkusii* and *P. kesiya*) ส่วนต้นไม้ชนิดอื่น ๆ ที่ขึ้นอยู่ด้วยกัน ได้แก่ แก่ ไม้ก่อ ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้เหียง และ ไม้พลวง เป็นต้น ในบริเวณที่ต่ำลงมาจากป่าดิบเขา อยู่ในบริเวณบ้านต้นผึ้งลงมาถึงบ้านปางดำ ตำบลร่มเย็น และบริเวณเหนือแม่น้ำลาวในหมู่บ้านคะแน ตำบลแม่ลาว ซึ่งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ น้ำเปือย น้ำยวน น้ำลาว

2.3 ป่าดิบ (Evergreen forest)

ส่วนใหญ่ที่พบเป็นป่าดิบแล้ง โดยพบในพื้นที่ที่ชุ่มชื้น บริเวณสองฝั่งของลำน้ำ และตามหุบเขา โดยทั่วไปเป็นป่ารกทึบเขียวชอุ่มตลอดปี มีพันธุ์ไม้นานาชนิดขึ้นเบียดกันอยู่ทั้งขนาดใหญ่ กลาง เล็ก ซึ่งล้วนแต่เป็นชนิดที่ไม่ผลัดใบแทบทั้งสิ้น เช่น ยาง ตะเคียน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีไม้พื้นล่าง ได้แก่ ไม้เหวี่ยง และเถาวัลย์ชนิดต่าง ๆ อยู่ในบริเวณบ้านปางปอบลงมาถึงบริเวณฝายโป่งจี้ ตำบลร่มเย็น และบ้านน้ำมินฝั่งซ้าย บ้านน้ำมินฝั่งขวา ถึงบ้านแฮะ ตำบลแม่ลาว ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าน้ำเปือย ป่าน้ำยวน ป่าน้ำลาว

2.4 ป่าเบญจพรรณ (Mixed deciduous forest)

ป่าประเภทนี้พบกระจายอยู่ในทุกพื้นที่ บนพื้นที่ลาดชัน พันธุ์ไม้มีความหลากหลายและเบาแก่มีไม้สักด้วย ส่วนใหญ่จะผลัดใบในฤดูแล้ง เนื่องจากได้รับน้ำในดินไม่เพียงพอจึงที่ใบเพื่อลดการใช้น้ำและจะพักตัวในฤดูแล้ง ไม้ที่สำคัญในป่าชนิดนี้ ได้แก่ สัก ประดู่ แดง เสลา ตะแบก มะค่าโมง ตะคร้อ กว้าว ตะเคียน สมอต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีไม้ไผ่และปาล์มเป็นไม้พื้นล่าง อยู่ในบริเวณบ้านสบสา บ้านคุ้ม ตำบลร่มเย็น และบ้านสบตุ ตำบลแม่ลาว ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าน้ำเปือย น้ำยวน น้ำลาว , บ้านปี่ หมู่ 1 , 10 ตำบลเวียง ซึ่งเป็นป่าชุมชนบ้านปี่

2.5 ป่าเต็งรัง (Mixed deciduous dipterocarp forest)

เป็นป่าเบญจพรรณประเภทหนึ่ง ที่มีลักษณะทั่วไปเป็นป่าโปร่ง มีต้นไม้ขึ้นไม่หนาแน่นที่บนมัก พบกระจัดกระจายอยู่ในพื้นที่ภูเขาในสภาพพื้นที่ที่เป็นดินทรายและดินลูกรัง พันธุ์ไม้ในป่าประเภทนี้ทนแล้งได้ดี ไม้ที่สำคัญ ได้แก่ เต็ง รัง เหียง พลวง ตั้ว แด้ว มะค่า

สมอ ประดู่ ตะแบก ไม้พื้นล่างที่พบมากที่สุด ได้แก่ หนุ่ยป่าเพ็ก และหนุ่ยป่าชนิดอื่น ๆ อยู่ในบริเวณ บ้านใหม่ร่มเย็น บ้านประชาภักดี บ้านหนอง ตำบลร่มเย็น, บ้านถ้ำกาญจนา บ้านผาลาด บ้านทุ่งเย็น 1 - 2 ตำบลแม่ลาว , บ้านบัวศรีพรม บ้านแวนโค้ง บ้านศิริไล ตำบลฝายกวาง พื้นที่ป่าในลุ่มน้ำลาว- ยวน มีพื้นที่ประมาณ 60,744.50 ไร่ โดยเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ จำนวน 2 ป่า ได้แก่ ป่าสงวนแห่งชาติน้ำแวน - ป่าห้วยไคร้และป่าสงวนแห่งชาติ ป่าน้ำเปือย - ป่าน้ำหยวนและป่าน้ำลาว และเขตอุทยานแห่งชาติภูซาง โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1) ป่าสงวนแห่งชาติป่าน้ำเปือย ป่าน้ำหยวน และป่าน้ำลาว ซึ่งอยู่ในท้องที่ตำบลแม่ลาว ตำบลฝายกวาง ตำบลร่มเย็น ตำบลเจดีย์คำ ตำบลเวียง อำเภอเชียงคำ มีอาณาบริเวณทั้งหมด 37,411.07 ไร่ แบ่งออกเป็นพื้นที่ป่าเพื่อเศรษฐกิจจำนวน 9,860.43 ไร่ เป็นพื้นที่ป่าที่เหมาะสมต่อการเกษตรจำนวน 13,475 ไร่ เป็นพื้นที่ป่าที่มีการใช้ประโยชน์มากที่สุดของอำเภอเชียงคำ มีการตัดไม้เช่น ไม้สัก ไม้กระยาเลย ไม้ค่า ไม้ประดู่ ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้สน ไม้ไผ่แดง เป็นต้น เพื่อนำมาใช้เพื่อสร้างบ้าน ทำรั้วบ้าน ไม้ค้ำยัน รวมทั้งใช้ในการเกษตรอื่น ๆ และหาของป่าเช่น กล้วยไม้ ยาง กายานหน่อไม้ เห็ด และลำสัตว์ เป็นต้น ซึ่งเป็นการประกอบอาชีพอีกทางหนึ่ง

2) ป่าสงวนแห่งชาติป่าน้ำแวนและป่าห้วยไคร้ อยู่ในท้องที่ ตำบลน้ำแวน ตำบลทุ่งผาสุก ตำบลฝายกวาง อำเภอเชียงคำ มีอาณาบริเวณทั้งหมด 23,333.43 ไร่ เป็นป่าต้นน้ำของแม่น้ำลาว แบ่งออกเป็นพื้นที่ป่าเพื่อเศรษฐกิจจำนวน 9,860.43 ไร่ เป็นพื้นที่ป่าที่เหมาะสมต่อการเกษตร จำนวน 13,475 ไร่ การใช้ประโยชน์จากป่า ส่วนใหญ่จะเป็นไม้และหาของป่า การใช้ประโยชน์จากไม้ส่วนใหญ่เป็นไม้ประเภท ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้เหียง ส่วนไม้ยืนต้นเช่น ไม้สัก จะหายากในป่าประเภทนี้ ส่วนการหาของป่าจะมีการหาเก็บเกือบทุกฤดู เช่น เห็ด หน่อไม้ ผักต่าง ๆ ที่ขึ้นอยู่ตามชายป่า เช่น ผักหวาน รวมไปถึงสัตว์ป่าที่หาได้เช่น ตุ่น พังพอน นก กระรอก

3) อุทยานแห่งชาติภูซาง มีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 178,125 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่ตำบลภูซาง ตำบลทุ่งกล้วย ถึงอำเภอภูซาง ตำบลร่มเย็น ตำบลฝายกวาง ตำบลเวียง ตำบลแม่ลาว อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา และอำเภอเทิง จังหวัดเชียงราย สภาพป่าเป็นป่าดิบเขา ป่าดิบแล้ง และป่าเบญจพรรณ ที่มีไม้ยาง ไม้ตะเคียน จำปีป่า ยมหอม ประดู่ สัก มะค่าโมง เป็นต้น มีสัตว์ป่า เช่น เสี่ยงผา กวาง เก้ง หมูป่า ลิง ค่าง ชะนี กระซัง นกใน ไก่ป่า ไก่ฟ้า และนกมากกว่า 150 ชนิด

ในลุ่มน้ำลาว - ยวน เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ของป่าซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าโดยทั่วไป เช่น ไก่ป่า ไก่ฟ้า นกนานาชนิด ลิง ค่าง ชะนี เก้ง กวาง กระซัง กระแต

กระรอก หมู ป่าง นางอาย ตุ่น หมูป่า งูสิง งูเห่า งูจงอาง งูไซ้ งูเขียวหางไหม้ งู
เขียวปากจิ้งจก งูสามเหลี่ยม งูก้ามปล่อง งูเลาม งูดิน เสือ หมิวาย หมิวอ แลน เต่า กบฏ
เขา(เขียดแลว) ลิ่น วัวป่า สัตว์ป่าบางชนิดได้ลดน้อยลง หรือสูญพันธุ์ เนื่องจากการล่า
ของนายพราน หรือเกิดจากการใช้สารเคมีที่ผิดวิธีของเกษตรกร

นอกจากนี้ยังมีป่าชุมชน ซึ่งเป็นป่าที่ชาวบ้านร่วมกันรักษาไว้เพื่อการใช้ประโยชน์อีก
ด้วยเช่น ป่าชุมชนบ้านปี่ ป่าชุมชนบ้านคุ่ม-สบสา ป่าชุมชนบ้านแฮะ เป็นต้น
ปัจจุบันสภาพป่าในกลุ่มน้ำลาว - ยวน บางส่วนมีสภาพเสื่อมโทรม เนื่องจาก

1. การบุกรุกพื้นที่ป่า เนื่องจากต้องการที่ดินทำกิน ซึ่งเป็นผลมาจาก
 - การเพิ่มขึ้นของประชากร ทำให้ความต้องการในเรื่องที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย
เพิ่มขึ้น จึงมีการขยายพื้นที่ทำกินเข้าไปในพื้นที่ป่ามากขึ้น โดยเฉพาะกลุ่มชาวเขาเผ่าม้ง
 - พื้นที่เดิมให้ผลผลิตไม่เพียงพอ จึงต้องหาพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์กว่าเดิม โดย
เฉพาะการทำเกษตรเชิงเดี่ยว ที่ต้องใช้พื้นที่ในการผลิตมาก และใช้สารเคมีในอัตราที่สูง
เช่น การปลูกขิง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น
2. การได้ครอบครองพื้นที่ในเชิงธุรกิจ โดยมีการเข้าไปบุกรุกพื้นที่ป่า หรือซื้อที่
จากเกษตรกรที่ ครอบครองโดยมิชอบด้วยกฎหมาย
3. ความต้องการไม้ โดยราษฎรเข้าไปตัดไม้ทำลายป่า เป็นระยะเวลานาน ทั้งใน
พื้นที่ดอนและพื้นที่ป่าสงวน
4. นโยบายของรัฐ ในด้านการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การสร้างถนนเชื่อม
ระหว่างตัวเมือง กับหมู่บ้าน การสร้างอ่างเก็บน้ำ ทำให้พื้นที่ป่าถูกทำลาย และลดลงอย่าง
รวดเร็ว
5. การขาดการประสานงาน ระหว่างหน่วยงานราชการต่าง ๆ เพื่อร่วมกันรักษาป่า
ทำให้การทำงานไม่มีประสิทธิภาพและมีเอกภาพ
6. การใช้ประโยชน์จากป่า โดยขาดจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ
เช่นการขุดหน่อไม้มาขายในปริมาณที่มาก เพื่อผลประโยชน์ส่วนตน

3) ทรัพยากรที่ดิน

การใช้ที่ดินส่วนใหญ่ของกลุ่มน้ำลาว - ยวน จะถูกใช้ในการเกษตรเป็นส่วน
ใหญ่ โดยแบ่งพื้นที่ออกเป็น ส่วน ๆ คือพื้นที่ทำนา ทำไร่ ทำสวน และเลี้ยงสัตว์ รวมทั้ง
ที่อยู่อาศัย ที่เหลือเป็นป่าและพื้นที่รกร้าง ปัจจุบันการใช้ที่ดิน มีการใช้เพื่อการเกษตรเป็น
ส่วนใหญ่ เกือบทุกตำบลในกลุ่มน้ำลาว - ยวนทำการเกษตรทุกฤดู โดยในฤดูฝนจะมีการ
ปลูกข้าว ส่วนฤดูหนาวก็ปลูกผักกับถั่ว ปลายฤดูหนาวเข้าฤดูร้อน จะปลูกหอมแดงกับ

กระเทียม ซึ่งหอมแดงกับกระเทียมมีอายุยาวนานถึงปลายฤดูร้อน ในบางส่วนจะปลูกไม้ผลที่นิยมมากคือ ลำไย ลิ้นจี่

ที่ดินส่วนใหญ่ของพื้นที่อยู่ในเขตพื้นราบ และบนเขา เป็นพื้นที่ป่าสงวน และที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์จากทางราชการ เพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ มีเนื้อที่ประมาณ 88,045.25 ไร่ โดยแบ่งเป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์ดังนี้

พื้นที่ทำการเกษตร

พื้นที่นา	41,814.25	ไร่
พื้นที่ทำสวน	10,042.55	ไร่
พื้นที่ทำไร่	50,543.25	ไร่
พื้นที่ทำการเกษตรอื่น ๆ	1,534.50	ไร่

สภาพของดินในปัจจุบัน มีการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีในปริมาณที่สูง เนื่องจากระบบการเกษตรเป็นระบบการผลิตเพื่อขาย จึงมีการใช้สารเคมี และปุ๋ยในปริมาณมาก เพื่อเพิ่มผลผลิต ดินจึงมีการสะสมของสารเคมี ทำให้สภาพของดิน(โครงสร้าง) เปลี่ยนไป ไม่เหมาะสมต่อการเพาะปลูก ในฤดูฝน สารเคมีจะถูกชะล้างลงไปในแม่น้ำ และส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ เช่น ในตำบลร่มเย็นบริเวณหมู่บ้านประชาภักดี หมู่บ้านใหม่ร่มเย็น สัตว์ที่อาศัยอยู่ในดินจะไม่มี เนื่องจากการใช้สารเคมี และปุ๋ยเคมีในปริมาณที่สูงเกินไป

1.5 วัฒนธรรมชุมชน

ชุมชนในกลุ่มน้ำลาว - ยวน เป็นชุมชนเกษตรกรรมมาแต่อดีต ชาวบ้านทั้งชาวพื้นราบและชาวเขาอาศัยและพึ่งพาธรรมชาติในการดำรงชีวิต มีการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติเพื่อให้ใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างมีคุณค่าและมีความเหมาะสม เกิดเป็นจารีตประเพณี ระบบ กฎเกณฑ์ และพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อให้คนอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างมีความสมดุล และมีการสืบทอด พัฒนากันมาเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป โครงสร้างทางวัฒนธรรมของชุมชนกลุ่มน้ำลาว - ยวน จึงมีความเกี่ยวพันระบบการผลิต และระบบทางความเชื่อของชุมชนที่ได้สืบทอดมาเป็นระยะเวลายาวนาน

ในรอบปีหนึ่ง ๆ โดยเฉพาะก่อนถึงฤดูทำนา จะมีประเพณีและพิธีกรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับระบบการผลิตหลายพิธีกรรม ๆ ดังกล่าวมีอิทธิพลต่อชุมชนเป็นอย่างมาก ในด้านจิตใจ เพราะชาวบ้านจะมาช่วยกันประกอบพิธีกรรม ซึ่งแสดงถึงความเคารพนับถือต่อ

ครูบาอาจารย์ บรรพบุรุษและมีที่ชาวบ้านนับถือ บางพิธีกรรมจะเป็นการประยุกต์ประเพณีทางศาสนา เพื่อร่วมกันอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติที่ถูกทำลาย ถึงแม้ว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นเช่น ปัญหายาเสพติด เอดส์ ปัญหารวยได้ไม่เพียงพอได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนในภาพรวม แต่ชุมชนยังคงรักษาและฟื้นฟูไว้ซึ่งขนบธรรมเนียม วัฒนธรรม ประเพณีอันดีงามของชุมชนได้อย่างเหนียวแน่น

อาจกล่าวได้ว่าชุมชนยังคงมีการรักษาวัฒนธรรมชุมชน มีการสืบทอดด้วยการบอกเล่า การเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร หรือการประกอบประเพณี พิธีกรรม และมีการประยุกต์ประเพณีทางศาสนาหรือการผลิตซ้ำประเพณีดั้งเดิม ให้มาทำหน้าที่เพื่อชุมชนในปัจจุบันได้อย่างเหมาะสม โดยมีปราชญ์ท้องถิ่นเป็นผู้ถ่ายทอดวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพระสงฆ์ และผู้อาวุโสในชุมชน ดังนั้นกิจกรรมทางวัฒนธรรมที่ชาวบ้านในชุมชนต้องร่วมกันทำในรอบปี มีดังต่อไปนี้

เดือนมกราคม มีประเพณีที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. การเลี้ยงผีฝ่าย ที่บ้านแฮะ ตำบลแม่ลาว
2. ประเพณีตักบาตร เนื่องในวันขึ้นปีใหม่ หน้าที่ว่าการอำเภอเชียงคำ วัดพระธาตุดอยคำ และวัดพระเจ้านั่งดิน
3. ประเพณีเข้ากรรมของพระสงฆ์
4. ประเพณีทำบุญถวายข้าวใหม่ ในวันขึ้น 15 ค่ำ

เดือนกุมภาพันธ์ มีประเพณีที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. เทศน์มหาชาติ
2. ประเพณีวันมาฆบูชา (เดินขึ้นพระธาตุดอยคำและเวียนเทียน)

เดือนมีนาคม จะเป็นเทศกาลสมโภช และฉลองสิ่งก่อสร้างของวัด เช่น ศาลา กำแพง ภูมิซ่อฟ้า อุโบสถ เป็นต้น

เดือนเมษายน มีประเพณีสงกรานต์ โดยมีกิจกรรมดังต่อไปนี้

- ตานเจดีย์ทราย หรือขนทรายเข้าวัด
- ตานจ่อกระดาดปักเจดีย์ทราย และตุงผ้าในวิหาร
- งานข้าวปุ้นหลวง
- สงเคราะห์บ้าน
- สรงน้ำพระธาตุดอยคำ พระธาตุดอยคำ และพระเจ้านั่งดิน
- ดำหัวคนเฒ่าคนแก่
- ตานขันข้าววันพญาวัน

เดือนพฤษภาคม มีประเพณีสำคัญ ดังต่อไปนี้

1. ประเพณีสืบทอดแม่ น้ำ บวชป่า และเลี้ยงผีขุนน้ำ บริเวณบ้านปางดำ ปางปอบ ตำบลร่มเย็น
2. ประเพณีแปดเป็ง วันวิสาขบูชาที่วัดพระธาตุดอยคำ ตำบลเจดีย์คำ และพระธาตุสบแวน ตำบลหย่วน
3. ประเพณีสืบทอดแม่น้ ยวน บวชป่าและ ถวายทานขันข้าว 100 ขัน บ้านห้วยปุม ตำบลร่มเย็น

เดือนมิถุนายน มีประเพณีที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. ประเพณีทานขันข้าว 100 ขัน ที่วัดพระธาตุจอมศรี ในเดือนเก้าเป็ง (เดือน 9 ขึ้น 15 ค่ำ) จะมีการทำบุญตักบาตร และสงฆ์พระธาตุ
2. ประเพณีสืบทอดแม่ น้ำ (ห้วยสา) บวชป่า และเลี้ยงผีขุนน้ำห้วยสาที่บ้านคุ่ม ตำบลร่มเย็น

เดือนกรกฎาคม มีประเพณีที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. การเลี้ยงผีขุนน้ำห้วยโป่ง ที่บ้านปี่ หมู่ที่ 1 และหมู่ 10 ตำบลเวียง
2. ประเพณีวันเข้าพรรษา จะมีเข้าวัดฟังธรรมและการเทศน์มหาชาติ ตลอดเทศกาลเข้าพรรษา (เดือนกรกฎาคม - ตุลาคม)

เดือนสิงหาคม ประเพณีวันเข้าพรรษา จะมีเข้าวัดฟังธรรมและการเทศน์มหาชาติ ตลอดเทศกาลเข้าพรรษา (เดือนกรกฎาคม - ตุลาคม)

เดือนกันยายน ประเพณีวันเข้าพรรษา จะมีเข้าวัดฟังธรรมและการเทศน์มหาชาติ ตลอดเทศกาลเข้าพรรษา (เดือนกรกฎาคม - ตุลาคม)

เดือนตุลาคม มีประเพณีที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. ประเพณีทานสลากภัต
2. ประเพณีวันเข้าพรรษา จะมีเข้าวัดฟังธรรมและการเทศน์มหาชาติ ตลอดเทศกาลเข้าพรรษา (เดือนกรกฎาคม - ตุลาคม)

เดือนพฤศจิกายน มีประเพณีที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. ประเพณีเป็ง (ลอยกระทง)
2. ประเพณีจิกองหลัว (การจุดฟืนเพื่อบูชาพระพุทธเจ้า)
3. ประเพณีสืบทอดบ้าน
4. ประเพณีตักบาตรเทโว วัดพระธาตุดอยคำ ในวันออกพรรษา

เดือนธันวาคม มีประเพณีที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. ประเพณีทอดกฐิน
2. ประเพณีขึ้นปีใหม่ของชาวพื้นราบ และชาวเขา

1.6 กลุ่มหรือองค์กรชาวบ้านในชุมชน

ในชุมชนลุ่มน้ำลาว - ยวน มีกลุ่มหรือองค์กรชาวบ้านเกิดขึ้นหลายกลุ่ม บางกลุ่มเกิดขึ้นจากการส่งเสริมของหน่วยงานราชการและหน่วยงานเอกชน บางกลุ่มเกิดขึ้นจากชุมชนเอง อาจกล่าวได้ว่ากลุ่มที่ถูกจัดตั้งส่วนใหญ่จะเป็นกลุ่มอาชีพ ที่หน่วยราชการส่งเสริมเพื่อให้ชาวบ้านมีรายได้เสริม กลุ่มที่รวมตัวกันขึ้นเพื่อ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน และกลุ่มที่รวมกันเพื่ออนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม ประเพณีและพิธีกรรมของชุมชน ในการศึกษาครั้งนี้ได้จัดประเภทของกลุ่มตามเนื้อหา ดังต่อไปนี้

1. กลุ่มอาชีพ ประกอบด้วย กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเกษตรกรทำนา ทำสวน เลี้ยงสัตว์ กลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้จะมีในทุกตำบลที่หน่วยราชการเข้าไปส่งเสริม นอกจากนี้ยังมีกลุ่มทอผ้าไหมลื้อ ซึ่งสร้างรายได้ให้แก่ชาวบ้าน และเป็นการอนุรักษ์และฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้านอีกด้วย

2. กลุ่มสังคม เช่น กลุ่มยักน้ำยวน กลุ่มยักน้ำลาว กลุ่มเยาวชนบ้านร้อง ตำบลร่มเย็น กลุ่มเยาวชนบ้านเวียง กลุ่มอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำบ้านดอนแก้ว บ้านดอนชัย ตำบลเวียง เป็นกลุ่มที่เกิดขึ้น เพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาในด้านสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน ส่วนกลุ่มเยาวชนจะเกิดขึ้นมาจากการส่งเสริมของหน่วยงานราชการ ให้เยาวชนรวมกลุ่มทำกิจกรรมที่มีประโยชน์ต่อส่วนรวม และการส่งเสริมให้เล่นกีฬา เพื่อลดปัญหายาเสพติดในชุมชน

3. กลุ่มวัฒนธรรม ในอำเภอเชียงคำจะมีสภาวัฒนธรรมประจำตำบล ทุกตำบล ในอำเภอเชียงคำ และทุกวัดจะมีชาวบ้านเป็นกลุ่มศรัทธาหัววัด ในส่วนของชาวไทลื้อ จะมีการรวมตัวเป็นชมรมไทลื้อ เพื่อร่วมกันทำกิจกรรมของชาวไทลื้อ นอกจากนี้ที่วัดหนองร่มเย็น ตำบลร่มเย็น จะมีกลุ่มวัฒนธรรมฟื้นฟูประเพณีเดิม มีบทบาทในการฟื้นฟูประเพณีดั้งเดิมเพื่อถ่ายทอดประเพณีต่าง ๆ ให้แก่ชาวบ้านในชุมชน นอกจากนี้ที่วัดดอนแก้ว ตำบลเวียง จะมีกลุ่มฟื้นฟูประเพณี มีบทบาทในการปลูกฝังให้เยาวชนได้รับรู้ถึงขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ของชุมชน รวมทั้งการฟื้นฟูเพื่อสืบสานต่อไปยังลูกหลานในอนาคต

1.7 สถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำ

สถานการณ์ของลุ่มน้ำลาว - ยวนในปัจจุบัน ส่วนใหญ่จะเป็นสถานการณ์ที่เกิดขึ้นกับทรัพยากรธรรมชาติทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยเฉพาะป่าไม้และแม่น้ำ ซึ่งเกิดมาจากการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ โดยไม่มีจิตสำนึกในการอนุรักษ์และฟื้นฟู การจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่

ไม่มีเอกภาพขอหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการขาดจิตสำนึกในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ปัญหาต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นในลุ่มน้ำ ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. ปัญหาแม่น้ำตื้นเขิน แม่น้ำลาว และน้ำยวน เกือบตลอดสายเกิดปัญหาความตื้นเขินของน้ำ ปัญหาเกิดจากการจัดการ และการวางแผนทางด้านการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตร ที่ผิดวิธี มีการไถแปรพื้นที่ ทั้งบนที่สูงและพื้นราบ โดยไม่คำนึงถึงผลจากการไหลบ่าลงสู่ที่ต่ำ ซึ่งจะพัดพาเอาตะกอนดิน ลงสู่แม่น้ำได้อย่างรวดเร็วและสะดวก จึงเป็นเหตุทำให้แม่น้ำตื้นเขิน ซึ่งทำให้แหล่งกักเก็บน้ำ เช่น ฝาย ทำนบกักเก็บน้ำได้ในปริมาณน้อยกว่าที่กำหนด รวมทั้งการไหลของน้ำช้ากว่าปกติ ซึ่งปัญหานี้มีมานานแล้ว โดยเฉพาะบริเวณตำบลแม่ลาว ตำบลฝายกวาง และตำบลเวียง ในการแก้ไขปัญหานี้หน่วยงานภาครัฐได้สนับสนุนทุนในการขุดลอกทุกปี เพื่อให้น้ำไหลสะดวก แต่บางครั้งงบประมาณไม่พอ ทำให้กักเก็บน้ำได้น้อย จึงเป็นการแก้ไข ปัญหาที่ปลายเหตุ

2. ปัญหาการขาดแคลนน้ำ เกิดจากพื้นที่ป่าไม้ลดน้อยลง จากการบุกรุกป่า ส่งผลให้ฝนไม่ตกตามฤดูกาล อีกทั้งแม่น้ำตื้นเขิน ทำให้ปริมาณน้ำในแม่น้ำมีน้อย พื้นที่ส่วนใหญ่ของอำเภอเชียงคำ เป็นพื้นที่เกษตรกรรมที่มีความต้องการน้ำเพื่อการเกษตรสูงในฤดูเพาะปลูก เมื่อน้ำไม่เพียงพอต่อความต้องการน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค จึงเกิดปัญหาการแย่งชิง น้ำกันขึ้นทุกปี

3. การใช้สารเคมี พื้นที่ส่วนใหญ่ของลุ่มน้ำ เป็นพื้นที่เพื่อการเกษตรกรรม จึงมีการใช้สารเคมีกันอย่างแพร่หลาย เพราะสะดวกต่อการใช้ เห็นผลเร็ว ในทางตอนบนของแม่น้ำ ทั้งสองมีการใช้สารเคมี ประเภท ยาปราบวัชพืช ยาปราบศัตรูพืช รวมทั้งปุ๋ยเคมีกันมาก เมื่อถึงฤดูกาลเพาะปลูก ฝนที่ตกลงมาจะชะล้างหน้าดิน และสารเคมีลงสู่แหล่งน้ำธรรมชาติ สารเคมีดังกล่าวจะเจือปนอยู่ในแหล่งน้ำ ซึ่งทำให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ผลกระทบอาจลุกลามไปถึงผู้ใช้น้ำในตัวเมืองที่ใช้น้ำจากแม่น้ำมาผลิตประปาเป็นส่วนใหญ่ และการสะสมของสารเคมีนาน ๆ ทำให้สิ่งมีชีวิตที่อยู่ในน้ำตาย หรือสูญพันธุ์ได้

4. ปัญหาขยะ สถานการณ์ขยะในลุ่มน้ำลาว -ยวนนั้นเป็นปัญหาที่สำคัญอีก ปัญหาหนึ่งที่แก้ไขไม่ได้ เพราะไม่มีที่ทิ้งขยะ รวมทั้งไม่สามารถนำไปทิ้งในชุมชนได้ ทั้ง ๆ เป็นเขตที่ทิ้งขยะที่กำหนดไว้ เป็นปัญหาใหญ่ คือปริมาณขยะเพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ ไม่มีวิธีการจัดการขยะที่เหมาะสมและมีประสิทธิภาพ เป็นปัญหาที่ทางรัฐและ อบต. ต้องหาทางแก้ ฝายเดียว เช่น ตำบลฝายกวาง ตำบลเวียง ตำบลยวน เป็นต้น

5. ปัญหาน้ำเสีย เกิดในเขตชุมชนเมือง มีการทิ้งน้ำที่ใช้แล้วลงสู่แม่น้ำ ซึ่งไม่มีการบำบัดก่อนปล่อย ส่วนใหญ่จะเกิดในช่วงฤดูร้อน เพราะปริมาณน้ำในแม่น้ำมีน้อย ไม่เพียงพอที่จะมาเจือจางน้ำเสียที่ถูกปล่อยจากบ้านเรือน ตลาด เช่น แม่น้ำลาวหลังที่ว่าการ อำเภอเชียงคำ

ตรงข้ามกับสถานีตำรวจจนไปถึงตลาดบ้านธาตุ ตำบลหนองน จะพบน้ำเสียใน ปีที่ มีน้ำในแม่น้ำมี ปริมาณน้อย

6. ปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าและ การบุกรุกป่าเพื่อขยายที่ดินทำกิน จะพบการ ตัดไม้กันมากในบริเวณป่าต้นน้ำของแม่น้ำลาวและแม่น้ำยวน เช่น บ้านคะแนง บ้านน้ำมิน ทั้ง ฝั่งซ้ายและฝั่งขวา ตำบลแม่ลาว ซึ่งคนที่มาตัดจะเป็นคนที่มาจากหมู่บ้านอื่น และมีอิทธิพล นอกจากนั้นบริเวณป่าต้นน้ำเหนืออ่างเก็บน้ำห้วยฮ่อม อ่างเก็บน้ำห้วยปุม รวมทั้งป่าต้นน้ำลาว และต้นน้ำยวน จะเป็นพื้นที่ ๆ ถูกบุกรุกแผ้วถางเพื่อขยายเป็นที่ดินทำกิน โดยชาวบ้านและชาว เขา

7. ปัญหาการลดลงของปลาและสัตว์น้ำ เนื่องจากการจับปลาที่ผิดวิธี โดยการใช้ตา ข่ายที่มีตาถี่ หรือใช้ไฟฟ้าช็อต การใช้สารเคมีในการเกษตรในปริมาณที่สูง เมื่อฝนตกจะชะล้าง สารเคมีลงสู่แม่น้ำ การทิ้งกระป๋อง/หรือขวดสารเคมีลงในแม่น้ำ ทำให้ปลาและสัตว์น้ำมี ปริมาณลดลง ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การสร้างฝายคอนกรีตกั้นแม่น้ำทำให้ปลาไม่ สามารถว่ายมาวางไข่บริเวณต้นน้ำได้

8. การบุกรุกที่ดินริมแม่น้ำ จะพบการบุกรุกที่ดินริมแม่น้ำลาวมากกว่าแม่น้ำยวน เพราะส่วนหนึ่งขอแม่น้ำลาว จะไหลผ่านตัวเมืองเชียงคำ ซึ่งมีการสร้างสิ่งก่อสร้าง และถมดิน ลงไปในแม่น้ำ เช่น บ้านเรือน สถานที่ราชการ และโรงสีเอกชน ทำให้แม่น้ำตื้นเขิน และแคบ ไม่สามารถระบายน้ำได้ดี

ส่วนที่ 2

มิติของความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในกลุ่มน้ำลาว-ยวนโดยองค์กรชุมชน

การวิจัย เรื่อง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำลาว-ยวนโดยองค์กรชุมชน ได้แบ่งความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ออกเป็น 3 มิติ คือ ความรู้ทางวัฒนธรรม ทางสังคม และระบบนิเวศ รายละเอียดมีดังต่อไปนี้

1. ความรู้ด้านวัฒนธรรม

ชุมชนในกลุ่มน้ำลาว-ยวน ในอดีตเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่ได้พึ่งพาธรรมชาติในการดำรงชีพ โดยการเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่า การใช้ที่ดิน และน้ำในการเกษตร รูปแบบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติมีลักษณะองค์รวม ทั้งดิน น้ำ ป่า สัตว์ป่า มีความสัมพันธ์กับมนุษย์ในระบบนิเวศ โดยนำความเชื่อเรื่องการนับถือผี มาเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจในการรักษาป่า เช่น ผีเจ้าป่า ผีขุนน้ำ ผีผาย

วิถีชีวิตในชุมชน จะไม่มีความแตกต่างกันมากนัก เพราะอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน มีประวัติศาสตร์ที่คล้ายคลึงกัน นับถือระบบคุณค่าเดียวกัน คือการนับถือพุทธศาสนา และการนับถือผี จากการศึกษาแต่ละชุมชนมีการอพยพโยกย้ายมาจากที่ต่างๆ การบอกเล่าเรื่องราวของชุมชน จะปรากฏในลักษณะที่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ การเขียนเป็นตำนานในปี่สว (คัมภีร์ที่ทำมาจากกระดาษสา) เช่น ตำนานพระธาตุดอยคำ ฉบับวัดเหนือร่มเย็น และไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ การบอกเล่าในรูปแบบของคำว (นิทานพื้นบ้าน) ตำนานคติพื้นบ้านที่กล่าวถึงเรื่องราวอิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ของวีรบุรุษ และบรรพบุรุษ เช่น ตำนานพระธาตุจอมศรี จากคำบอกเล่าของพระครูขันตวิจิตรธรรม เจ้าอาวาสวัดเหนือร่มเย็น

อาจกล่าวได้ว่า วัฒนธรรมชุมชนในกลุ่มน้ำลาว-ยวน มีพื้นฐานมาจากการนับถือพุทธศาสนา และการนับถือผี โดยการให้ความเคารพแก่บรรพบุรุษ และสิ่งที่บรรพบุรุษได้ส่งสมและถ่ายทอดสืบต่อกันมา ผ่านการประกอบพิธีกรรม เพื่อบูชาบรรพบุรุษ บูชาผี และการประกอบประเพณีตามหลักพุทธศาสนาจนเป็นประเพณีของท้องถิ่นที่สืบทอดกันมา ในปัจจุบันมีการถ่ายทอดระบบคุณค่าดังกล่าว โดยการบอกเล่า การเขียนตำนานไว้เป็นลายลักษณ์อักษรและการประกอบพิธีกรรม รวมทั้งมีการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนา มาปรับใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยมีการจัดแบ่งหน้าที่กันอย่างกลมกลืนระหว่างพระกับผี จะเห็นได้ว่า รูปแบบของวัฒนธรรมชุมชนในกลุ่มน้ำลาว-ยวน แบ่งออกได้เป็น 3 ประเภท รายละเอียดมีดังต่อไปนี้

1.1 วัฒนธรรมประเภทประเพณีในท้องถิ่น

ก. ประเพณีทานขันข้าว 100 ขัน

ประวัติความเป็นมา ประเพณีทานขันข้าว 100 ขัน หรือการถวายอาหารโดยบรรจุในกระทิงใบตอง เพื่อสักการะแด่ครุบาปัญญา พระเถระที่ถูกประหารชีวิต บริเวณดงแดง ซึ่งเป็นที่ตั้งของพระธาตุมุขี² ซึ่งพระครูขันตวิชิธรรม เจ้าอาวาสวัดหนองร่มเย็น ได้ชักชวนชาวบ้านสร้างเจดีย์ทรงพื้นเมืองครอบหลุมฝังศพของครุบาปัญญาไว้ เมื่อปี พ.ศ. 2529 พระธาตุมุขีตั้งอยู่ระหว่างบ้านหนอง ตำบลร่มเย็น กับบ้านดอนลาว ตำบลเจดีย์คำในทุกๆ ปีจะมีการทานขันข้าว 100 ขันแด่ครุบาปัญญา (รายละเอียดปรากฏในตำนานพระธาตุมุขี)

การประกอบพิธีกรรม ทุกปีก่อนจะถึงฤดูฝนหรือก่อนจะทำไร่ไถนา ชาวบ้านในตำบลร่มเย็น และตำบลเจดีย์คำ จะทำบุญถวายทานขันข้าวร้อยขันเป็นประจำ โดยกำหนดในเดือน 9 เหนือ ขึ้น 15 ค่ำ จัดพิธีทำบุญถวายทานขันข้าวร้อยขันที่พระธาตุมุขี

พิธีจะเริ่มในช่วงเช้าหลังทานอาหารเช้าเสร็จ ประมาณ 9.00 น. ณ พระธาตุมุขี พิธีกรรมมี 2 ส่วน ส่วนแรกเป็นพิธีกรรมทางศาสนา โดยพระสงฆ์ที่เป็นพระเถระผู้ใหญ่ นำพิธีสวดพุทธมนต์ รับไทยทาน ฟังเทศนาเรื่องพญาปลาช่อน (โดยกล่าวถึงฝูงปลาที่ตกปลักในหนองน้ำแห่งหนึ่ง พญาปลาช่อนจึงตั้งจิตอธิษฐานถึงบุญญาบารมีที่สั่งสมมาแต่กาลก่อนด้วยอำนาจแห่งบุญกุศล (ในจึงตกลงมา) หลังจากนั้นพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ถวายเพลแด่พระสงฆ์ เสร็จแล้วกล่าวอุทิศส่วนกุศลแด่ครุบาปัญญา และอาจารย์บรรพบุรุษ รดน้ำมันส้มป่อย การขอขมาคารวะครุบาอาจารย์ที่เคารพ

ขันข้าวร้อยขันประกอบไปด้วย ขัน หรือกระทิงใบตองใส่ข้าว ขนม ผลไม้ อาหารคาวหวาน ให้ครบร้อยขัน หรือร้อยชุด ดอกไม้ธูปเทียน น้ำมันส้มป่อย โดยมีผู้นำในการประกอบพิธีกรรม คือพระครูขันตวิชิธรรม เจ้าอาวาสวัดหนองร่มเย็น

ผลของการประกอบพิธีกรรม การประกอบพิธีกรรมจะมีผลต่อจิตใจชาวบ้าน เพราะชาวบ้านจะคาดหวังให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล โรคภัยไข้เจ็บไม่มาเบียดเบียน มีความอยู่ดีมีสุข อีกทั้งเพื่อสืบสานประเพณีที่มีมาแต่อดีต เพราะเชื่อว่าผลบุญที่ทำความดีจะช่วยส่งผลให้ตนเอง และครอบครัว อยู่ดีมีสุข

ปัจจุบัน ประเพณีทานขันข้าวร้อยขัน ยังคงเป็นประเพณีที่ทำสืบต่อกันมา โดยที่พระครูขันตวิชิธรรม เป็นผู้สืบสานประเพณีดังกล่าว และได้ชักชวนให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของการประกอบพิธีกรรม โดยการประกาศเสียงตามสาย การประชุมกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เพื่อเตรียมจัดงาน

² รอมสุรี หมายถึง การรวมร่างกายของครุบาปัญญา

การจัดพิมพ์เอกสารเกี่ยวกับประวัติของครูบาปัญญา และประเพณีทานขันข้าวร้อยขัน แจกให้กับประชาชน อย่างไรก็ตามผู้ที่เข้าร่วมในการประกอบพิธีกรรมยังคงเป็นผู้สูงอายุ และผู้นำในหมู่บ้านจะไม่พบว่ามียุวชนหรือเยาวชนเข้าร่วมในการประกอบพิธีกรรม

ข. ประเพณีไหว้พระธาตุดอยคำ

ประวัติความเป็นมา พระธาตุดอยคำ ตั้งอยู่ในพื้นที่บ้านสบสา ตำบลร่มเย็น อำเภอเชียงคำ เป็นพระธาตุที่สำคัญของเมืองเชียงคำ และมีประวัติความเป็นมายาวนานแต่โบราณกาลซึ่งได้กล่าวไว้ในตำนานพระธาตุดอยคำ ในอดีตชาวบ้านมีความเชื่อว่าบริเวณพระธาตุดอยคำเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สภาพป่าจึงมีความอุดมสมบูรณ์ จะไม่มีใครกล้าเข้าไปตัดไม้ หรือล่าสัตว์ ปัจจุบันได้มีการจัดสรรพื้นที่ป่าบริเวณรอบพระธาตุ เพื่อเป็นที่ดินทำกินของชาวบ้าน และเพื่อสาธารณประโยชน์

พระธาตุดอยคำได้ยกฐานะขึ้นเป็นวัด มีพระสงฆ์จำพรรษา ไม่ทราบได้ว่าเป็นวัดมาแต่สมัยใด ต่อมาครูบาคำคำ พระอริยสงฆ์แห่งอำเภอเชียงคำได้บูรณะซ่อมแซมจนวัดมีความรุ่งเรืองเป็นที่เคารพสักการะของชาวเชียงคำ และผู้ที่เคารพนับถือในท้องถิ่นอื่น

ประเพณีไหว้พระธาตุดอยคำ จะจัดทุกวันสำคัญทางศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา วันเข้าพรรษา วันอาสาฬหบูชา เป็นต้น โดยก่อนถึงวันงานคนในชุมชนต้องมาช่วยกันทำความสะอาดวัด และองค์พระธาตุ และเตรียมข้าวปลาอาหาร เพื่อถวายแด่พระสงฆ์ และในเทศกาลออกพรรษาจะมีการตักบาตรเทโวเป็นประจำทุกปี

การประกอบพิธีกรรม จะเริ่มในตอนเช้า ชาวบ้านนำขานมข้าว หรือชุดสุขภาพ มีพิธีไหว้พระรับศีล บูชาพระรัตนตรัย สมาทานศีล ถวายสังฆทานแด่ผู้สงฆ์แล้วและผู้มีพระคุณ พระสงฆ์แสดงธรรมแก่ชาวบ้าน แล้วชาวบ้านจะนำดอกไม้ธูปเทียนไปไหว้พระธาตุดอยคำ ซึ่งอยู่ด้านหลังของอุโบสถ เพื่อขอพรและขอโชติมงคลสิ่งที่ดีทำล่วงเกินไว้ รวมทั้งระลึกถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ในพระธาตุ โดยผู้นำในการประกอบพิธีกรรม คือ พระผู้มีพรรษามาก หรือพระอธิการผู้มีความรู้ อาจจะเป็นเจ้าอาวาสวัด

ผลของการประกอบพิธีกรรม พิธีกรรมจะมีผลต่อจิตใจของคนในชุมชน ในด้านต่างๆ ดังนี้

1. เป็นความเชื่อของชาวบ้านว่าหากได้มาบูชาพระธาตุ จะเป็นสิริมงคลแก่ตนเอง และครอบครัว
2. เพื่อระลึกถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ให้ความเคารพนับถือ และเป็นการอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ล่วงลับไปแล้ว

3. ชาวบ้านได้มาพบปะพูดคุยกัน แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน เกี่ยวกับการดำเนินชีวิต ปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน มีการประชุมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน เพื่อหาวิธีการในการ แก้ไขปัญหาของชุมชน

4. เป็นการสืบทอดประเพณีอันดีงามที่มีมาตั้งแต่อดีตกาล และเป็นการแสดงธรรมของพระสงฆ์ก่อนจะเข้าพรรษา

ในปัจจุบัน ประเพณีไหว้พระธาตุดอยคำเป็นประเพณีประจำท้องถิ่น และเป็นประเพณีที่ใหญ่ที่สุดของตำบลมีผู้คนมาร่วมงานมากมาย รวมทั้งมีการรื้อฟื้นประเพณีเดินขึ้นพระธาตุด้วย

ค. ประเพณีลอยกระทง (ยี่เป็ง)

ประวัติความเป็นมา ประเพณีลอยกระทง เป็นประเพณีที่มีการสืบสานกันมาตั้งแต่อดีต จัดขึ้นเพื่อบวงสรวงเจ้าแม่คงคา หรือแม่น้ำที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ จัดในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 ในลุ่มน้ำลาว-ยวน ทุกๆปี จะมีการจัดประเพณีลอยกระทง โดยเทศบาลอำเภอเชียงคำ จะจัดงาน และชาวบ้านจะนำกระทงไปลอยในแม่น้ำลาว ส่วนชุมชนอื่นที่มีแม่น้ำไหลผ่าน ได้แก่ บ้านดอนแก้ว บ้านไชยพรม ตำบลเวียง บ้านร้อง ตำบลร่มเย็น ซึ่งเป็นชุมชนที่ได้จัดทำเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ (วังมัจฉา) แต่ละชุมชนได้จัดให้มีประเพณีลอยกระทง บริเวณวัด และบริเวณวังมัจฉา นอกจากนี้ในชุมชนอื่นที่ไม่มีวังมัจฉายังได้จัดให้มีประเพณีลอยกระทงขึ้นในชุมชนของตนเองด้วย ได้แก่ บ้านเยะ ตำบลแม่ลาว บ้านสบสา และบ้านปางดำ ตำบลร่มเย็น

การประกอบพิธีกรรม ในช่วงเช้า ชาวบ้านจะมาร่วมกันทำบุญ ตักบาตร ฟังเทศน์ฟังธรรม ปลอยโคมลอย ตอนบ่าย จะมีการขบวนแห่กระทงของคุ้มต่างๆ เพื่อประกวด ตอนกลางคืนจะมีการละเล่น มหรสพต่างๆ การลอยกระทงที่เน้นการทำกระทงจากวัสดุธรรมชาติบางชุมชนจะมีการทำกระทงจากขมปัง เพื่อเป็นอาหารแก่ปลาและสัตว์น้ำ และการประกอบพิธีจกองหลัว³ ซึ่งเป็นประเพณีเฉพาะท้องถิ่น เพื่อให้ชาวบ้านได้มาเผาบาปที่ตนสร้างขึ้น โดยชาวบ้านจะนำไม้พินมารวมกันบริเวณลานวัด พระสงฆ์แสดงธรรมอันสงฆ์กองหลัว 1 กัณฑ์ โดยมีความหมายว่า ผู้ใดให้พินเป็นทาน เกิดในภพใดชาติใดจะได้มีบุตรสาวใสสะอาดมีชีวิตที่รุ่งเรือง แล้วทำการจุดกองหลัว เพื่อให้ชาวบ้านนำทุกข์ที่ตนมีมาเผาให้สิ้น และดำเนินชีวิตใหม่

ผลของการประกอบพิธีกรรม ประเพณีลอยกระทงเป็นประเพณีรื่นเริงของชุมชน ชุมชนที่ได้จัดให้มีประเพณีลอยกระทงขึ้นในหมู่บ้าน จะเน้นการสืบสานประเพณีวัฒนธรรมดั้งเดิม ชาวบ้านทุกคนจะเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการ ทั้งพระสงฆ์ กลุ่มเยาวชน กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มผู้สูงอายุ ในชุมชนที่มีวังมัจฉา จะเน้นให้เห็นความสำคัญของการอนุรักษ์น้ำ และสัตว์น้ำที่ความเชื่อมโยง

³ จี หมายถึง จุด , กองหลัว หมายถึง กองพิน

โยงกับการสืบสานประเพณีท้องถิ่น ส่วนชุมชนที่ไม่ได้จัด จะไปเที่ยวงานลอยกระทงในหมู่บ้านอื่น หรือในตัวอำเภอ

ง. ประเพณีบูชาผีขุนน้ำของชาวเขาเผ่าเย้า

ประวัติความเป็นมา การนับถือผีของชาวเขาจะนับถือผีบรรพบุรุษ และผีป่า ผีเขา ผีตาม ห้วยต่าง ๆ ที่รักษาป่า ชาวเขаб้านปางปอบ บ้านปางต้า บ้านผาแดง บ้านต้นผึ้ง ตำบลร่มเย็น เป็น ชาวเขาเผ่าเมี่ยน (เย้า) จะมีการประกอบพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ ในช่วงก่อนทำการเพาะปลูก ซึ่งเป็นพิธี กรรมที่ชาวเขาเผ่าเมี่ยน ปฏิบัติกันมาหลายชั่วอายุคน พิธีกรรมนี้จัดขึ้นเพื่อเป็นการขอบคุณผีป่าผี เขา ผีขุนน้ำ อีกทั้งเป็นการปลูกจิตสำนึกให้แก่ชาวเขาที่อาศัยเห็นความสำคัญของผี ป่า และน้ำ

ปัจจุบัน พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำยังมีการสืบทอดและปฏิบัติกันมาทุกปี ก่อนทำการเพาะปลูก มีการจัดทุกปี ณ ริมแม่น้ำยวน บริเวณท้ายบ้านปางปอบ ต.ร่มเย็น

การประกอบพิธีกรรม หลังจากเพาะปลูกพืชเสร็จ ชาวบ้านก็จะนัดวัน หลังจากที่ถูกนำ หมู่บ้านได้รับแจ้งจากหมอผีประจำหมู่บ้าน การเตรียมงานเป็นไปอย่างง่าย ๆ โดยชาวบ้านจะจัด เฉพาะหัวหมู กับเหล้า เป็นเครื่องเซ่นบูชาผี ส่วนหมอผีจะเตรียมของประกอบพิธี เช่น กระดาษเงิน กระดาษทอง รูป 5 เทียน 5 ไม้เสี่ยงทาย 1 คู่ (เป็นหน่อไม้แห้งผ่าซีก) ซึ่งเป็นของสืบทอดจาก บรรพบุรุษของหมอผี และมีแก้วเหล้า(จอก) 5 ใบ แก้วน้ำ 1 ใบ

พิธีกรรมเริ่มจากการจัดเตรียมสถานที่ แล้วนำเครื่องเซ่นวางไว้ เช่น หัวหมู เหล้า 5 แก้ว และน้ำ 1 แก้ว จุดธูปเทียนอย่างละ 5 เพื่อเรียกผีมาชุมนุมกัน โดยหมอผีจะเป็นผู้กล่าวชื่อผีเป็น ภาษาเย้า และขอบคุณผีต่าง ๆ ที่ช่วยให้ได้ปลูกพืชผลในปีนี้ อีกทั้งที่ช่วยดูแลรักษาป่าและน้ำ และ ทำการรินเหล้าให้ตลอดทุกใบ ๆ แล้วถามผีอยู่ตลอดว่าอิ่มหรือยัง พอหรือยัง และทำการโยนไม้เสี่ยง ทายทุกครั้ง หากโยนไม้คว่ำหน้าทุกอันครบ 3 ครั้งเป็นอันว่าผีพอใจ หรือ 2 ใน 3 ครั้ง หากไม่เป็นไป เช่นนี้ทุกครั้ง เช่น หนาย 1 อัน คว่ำ 1 อัน ทุกครั้ง หรือ 2 ใน 3 เป็นอันว่าผียังไม่พอใจ ต้องทำการริน เหล้า กับเผากระดาษเงิน กระดาษทองเพิ่มขึ้นอีกจนผีพอใจ จึงจะเป็นการเสร็จพิธีกรรม

ผลของการประกอบพิธีกรรม มีผลทางด้านจิตใจของชาวบ้านและเกษตรกรในหมู่บ้าน เพราะเป็นการขอบคุณผีขุนน้ำและผีป่าผีเขา ผีต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในป่าและในแม่น้ำยวนที่ให้การ เพาะปลูกสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี อีกทั้งยังเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจแก่ชาวบ้านว่าผีจะคุ้มครอง ทุกคนไม่ให้มีโรคภัยไข้เจ็บ และพืชผลของตนไม่ให้มีโรคแมลงมารบกวน ซึ่งพิธีกรรมดังกล่าวเป็นพิธี ที่คนในชุมชนต้องมาทำร่วมกัน (สัมภาษณ์นายกิตติ แซ่จ้าว ผู้ใหญ่บ้านปางปอบ, วันที่ 15 สิงหาคม 2543)

จ. ประเพณีการสืบทอดชะตาแม่น้ำ

ประวัติความเป็นมา คำว่า ชะตา แปลว่า เกิด คือทำให้เกิดความสุข ความเป็นสิริมงคล เกิด ความสำเร็จที่ตนปรารถนานั้น โดยมักจะทำกันเมื่อ

1. เวลาเจ็บป่วยรักษาไม่รู้จักหาย
2. เวลาเกิดเคราะห์กรรมเกิดขึ้น เช่น ได้รับภัยอันตราย
3. เวลาทำบุญครบรอบวันเกิด, เวลาโชค เลื่อนตำแหน่ง เป็นต้น โดยเข้าใจว่าบุญมีชะตามาว่าสนาส่ง จึงทำพิธีสืบทอดชะตาให้เป็นสิริมงคล

การสืบทอดชะตาแม่น้ำ เป็นการประยุกต์พิธีการสืบทอดชะตาคน เกิดจากกัณฑ์ทุกฝ่ายเห็นความเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำ เช่น แม่น้ำตื้นเขิน หรือน้ำในแม่น้ำแห้งขอด ซึ่งมีผลสืบเนื่องมาจากการทำลายป่าต้นน้ำหรือการจัดการกับทรัพยากรน้ำและป่าไม่ถูกวิธี อาจจะเป็นเพราะความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของชาวบ้าน พระสงฆ์ จึงเกิดความคิดว่าจะทำอย่างไรให้แม่น้ำอยู่คู่กับวิถีชีวิตของคน จึงคิดพิธีสืบทอดชะตาแม่น้ำขึ้น เพื่อเป็นการต่ออายุแม่น้ำเหมือนกับการสืบทอดชะตาคน เพราะหากแม่น้ำป่วยแล้ว ก็ไม่สามารถไหลลงมาให้ชาวบ้านได้ใช้น้ำตามปกติ

ในชุมชนลุ่มน้ำลาว-ยวน ได้มีการประกอบพิธีสืบทอดชะตาแม่น้ำในหลายชุมชน บางแห่งจะทำพร้อมกับการบวชป่า บางแห่งจะทำพร้อมกับการเลี้ยงผีขุนน้ำของชาวเขา ชุมชนจะเลือกกำหนดวัน และสถานที่ที่จะทำการสืบทอดชะตาแม่น้ำ ใน 2 ลุ่มน้ำ มีชุมชนที่ทำการสืบทอดชะตาแม่น้ำ ดังต่อไปนี้

แม่น้ำยวน

- ห้วยปุม ซึ่งเป็นลำห้วยสาขาที่ไหลลงมาบรรจบกับลำน้ำแม่ยวน ชาวบ้านในตำบลร่มเย็นที่ได้อาศัยแม่น้ำยวน จะมีพิธีสืบทอดชะตาแม่น้ำบริเวณฝายโป่งจี้ ในวันที่ 15 พฤษภาคม ของทุกปี หรือวันเพ็ญสงกรานต์ ซึ่งเป็นวันมงคลของชาวบ้าน และชาวนาด้วย
- น้ำสา เป็นแม่น้ำสาขาของแม่น้ำยวนเช่นกัน ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของตำบลร่มเย็น มีหมู่บ้านคุ่ม บ้านใหม่ร่มเย็น บ้านร่องล้าน บ้านสบสา บ้านประชาภักดี ซึ่งอาศัยน้ำสา เพื่อการอุปโภค บริโภค รวมทั้งใช้ทำการเกษตร จึงมีการสืบทอดชะตาน้ำสา ในวันที่ 25 เดือนมิถุนายนของทุกปี
- บ้านร่อง หมู่ 1 ตำบลร่มเย็น มีการสืบทอดชะตาแม่น้ำยวนที่ไหลผ่านข้างวัดร่องร่มเย็น ซึ่งเป็นแหล่งอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ ในวันที่ 17 เมษายน

แม่น้ำลาว

- บ้านปี่ หมู่ 1,10 บ้านร่องค้อม และชุมชนต่าง ๆ ในตำบลเวียง จะมารวมกันที่ป่าชุมชนบ้านปี่ เพื่อสืบทอดชะตาแม่น้ำปี่ โดยกำหนดวันอาทิตย์ที่ 23 กรกฎาคม 2543 เป็นปีเริ่มแรกของงาน ส่วนในปีต่อ ๆ ไปคาดว่าจะเริ่มงานในช่วงก่อนเข้าพรรษา

- วัดไชยพรม ตำบลเวียง จะมีพิธีสืบชะตาแม่น้ำ ในวันที่ 12 สิงหาคม ซึ่งบริเวณวัดไชยพรม เป็นทางผ่านของแม่น้ำลาว
- การประกอบพิธีกรรม:

การเตรียมงาน

1. ต้องไปปรึกษาหารือผู้รู้ เช่น พระสงฆ์ผู้มีอายุพรรษา จะกำหนดวันอันเป็นมงคลให้ พร้อมทั้งให้คำแนะนำในเตรียมงาน เตรียมสิ่งของต่าง ๆ
2. ไปนิมนต์พระสงฆ์ โดยนิมนต์พระสงฆ์ 9 รูป (วัดละ 1 รูป)
3. จัดหาไม้มงคลต่าง ๆ ตามชื่ออันเป็นมงคลดังนี้ คือ
 - 3.1 ไม้สีสุก เพื่อให้เกิดความสุขความสบาย
 - 3.2 ไม้ทอง เพื่อให้มีเงินทองมาก ๆ
 - 3.3 ไม้เต้า เพื่อให้มีเงินทองมีมูลจ่ายไม่รู้จักหมด (ภาคเหนือเรียกว่า ไม้เต้า)
 - 3.4 ไม้ตัน เพื่อให้โรคภัยหาย และมีโชคลาภทันอกทันใจ (ไม้พุทรา)
 - 3.5 ไม้ขนุน เพื่อให้มีคนมาช่วยค้ำจุนอุดหนุน
 - 3.6 ไม้ค้ำ เพื่อให้มีผู้คนดีหรือสิ่งที่ดีรอบค้อมมาช่วยค้ำจุน
 - 3.7 ไม้ระฆาณ เพื่อให้คนทั้งหลายเห็นแล้วเกิดความเกรงขาม
 - 3.8 ไม้สีก เพื่อให้คนทั้งหลายทั้งสักเสริญ(สรรเสริญเยินยอ)
 - 3.9 ไม้มะยม เพื่อให้คนทั้งหลายนิยมชมชอบ ปราศจากเจ้ากรรมนายเวร

โดยจะนิยมใช้ไม้มงคล 9 อย่างนี้ ยาว 1 ศอก แต่มีไม้ที่ยาวกว่า 3 ประเภทคือ ไม้ค้ำ, ไม้ระฆาณ, ไม้ขนุน ยาวประมาณ 2 วาขึ้นไป เวลานำมาผูกมัดแล้วตั้งขึ้นให้สูงกว่าหัว และไม้ทุกเล่มให้มีง่ามสำหรับค้ำกิ่งต้นศรี (ต้นโพธิ์) เรียกว่า ไม้ค้ำศรีไม่ให้ล้ม

อุปกรณ์ในการประกอบพิธีกรรม นอกจากไม้แล้วจะมีอุปกรณ์ ดังต่อไปนี้

1. อุปกรณ์พิธี ประกอบด้วย บาตรน้ำมนต์ 1 ใบ, กล้วยาคสำหรับประพรมน้ำพรมน้ำพรมมนต์ 1 มัด, ส้มป่อย, เทียนน้ำมนต์, ด้ายสายสิญจ์, ตั้งโต๊ะหมู่บูชา ประกอบด้วยพระพุทธรูป, รูปหอม 3 ดอก, เทียนใหญ่ 3 เล่ม, แจกันดอกไม้สด, กระถางธูป และจัดอาสนะสงฆ์

2. เครื่องประกอบประดับตกแต่ง ประกอบด้วย หน่อกล้วย, หน่อมะพร้าว, ลวดเงิน, ลวดคำ, ซ่อ 7 สี อย่างละ 9 ผืน, กระดาษ, ตุ้งผ้าสีขาวแดงอย่างละ 3 ผืน, บันไดเล็ก 9 ขั้น, เทียนขี้ผึ้งเนื้อยาว 9 คืบ

3. ขันต้ำ หรือเครื่องสักการะบูชา ประกอบด้วย เสือ, หมอน, น้ำดัน, แก้วน้ำ, ถ้วย, ช้อน, เตาไฟ, หม้อน้ำ, ไหข้าว, กล้วยน้ำว้า 1 เครือ และมะพร้าวอ่อน 1 ทะลาย โดยเครื่องสักการะบูชาจะต้องเป็นของใหม่ทั้งหมด

4. ปลา ปู หอยที่มีชีวิต เพื่อนำมาปล่อย

ขั้นตอนในการประกอบพิธีกรรม

- จัดขันดอกไม้และเทียนขาว 1 ปัน ,กล้วยสุก 1 ลูก ให้อาจารย์วัดบอกกล่าว และเลี้ยงเจ้าที่ก่อนจะทำพิธี

- จัดสถานที่ขึ้นท้าวทั้ง 4 ทัง 6 พร้อมจัดสะดวก (กระทงใส่ข้าวอาหาร ผลไม้ ดอกไม้ ธูปเทียน)

- พระสงฆ์ประกอบพิธีเจริญพุทธมนต์- เทศนาธรรมโลกาวุฒิ ,ธรรมอนุตตวิชัย และสืบทอดเวลา ก่อนเที่ยง โดยนำไม้ค้ำศรีไปปักสามขาที่ข้างแม่น้ำ หรือกลางแม่น้ำ ต่อสายสิญจ์จาก ไม้ค้ำศรี มาถึงสถานที่ประกอบพิธีกรรมแล้วทำการประกอบพิธีกรรม เสร็จพิธีถวายเพลและสังฆทานแด่สงฆ์แล้วพรมน้ำพุทธมนต์ เป็นเสร็จพิธี แล้วนำเอาไม้ค้ำศรีไปค้ำต้นศรี (สะหลี) สิ่งของอื่นไปถวายที่วัด แล้วนำปลา ปู หอยปล่อยลงน้ำ ส่วนต้นกล้วย, ต้นอ้อย, ต้นมะพร้าว นำไปปลูกที่วัดจะได้อยู่เย็นเป็นสุข มีโชคลาภ หมดโรคหมดภัยทั้งปวง

ผลของการประกอบพิธีกรรม การสืบทอดแม่น้ำเป็นการประยุตพิธีกรรมตามหลักพุทธศาสนา เพื่อให้ชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และฟื้นฟูแม่น้ำ และทำให้เกิดความตระหนักในการใช้น้ำ การรู้คุณค่าของน้ำมากขึ้น มีความรักความหวงแหนแม่น้ำ อีกทั้งยังเป็นการมาพบปะพูดคุยของชาวบ้านในชุมชนเกี่ยวกับการทำมาหากิน การทำการเกษตร ความเป็นอยู่ของชุมชน รวมทั้งการทำพิธีบูชาผีเจ้าที่ เจ้าป่า เจ้าเขาเป็นพยานและให้ช่วยดูแลรักษาแม่น้ำ ปัจจุบันการสืบทอดแม่น้ำนิยมกระทำพร้อมกับการบวชป่า เพราะในบริเวณที่ประกอบพิธีกรรมจะอยู่ในบริเวณต้นไม้ใหญ่ ใกล้ลำห้วย และมีพระสงฆ์เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรม ซึ่งคนในชุมชนจะเข้ามามีส่วนร่วมในการประกอบพิธีกรรม บางแห่งองค์การบริหารส่วนตำบลจะเข้ามามีส่วนร่วมด้วย

จ. ประเพณีการบวชป่า

ประวัติความเป็นมา ตามประวัติทางพุทธศาสนา วัดเป็นที่พักอาศัยของพระภิกษุสามเณร มีต้นไม้ประดับให้สถานที่ร่มรื่นแก่ประชาชนผู้หนีร้อนมาพึ่งเย็น ต้นไม้คู่บารมีของพระพุทธศาสนา คือ ต้นศรีมหาโพธิ์, ต้นสาละ, ต้นลาน, ต้นตาล เป็นต้น ต้นศรีมหาโพธิ์ เป็นต้นไม้ที่มีคุณค่าทางพุทธศาสนา เป็นต้นไม้ที่พระพุทธองค์ได้อาศัยร่มเงาพึ่งบำเพ็ญ สมณธรรมจนตรัสรู้ จึงถือเป็นธรรมเนียมกันมาโดยตลอดว่า ถ้าสร้างวัดแล้วต้องปลูกต้นโพธิ์เป็นสัญลักษณ์ มีเรื่องเล่าสืบขานกันมาว่า ถ้าใครได้ปลูกต้นโพธิ์ไว้ที่วัดต้นแรกจะเป็นคนที่มีบุญวาสนามาก ส่วนใหญ่จะปลูกเพียงต้นเดียวเท่านั้น พอปลูกแล้วจะมีพิธีสมโภช หรือชาวบ้าน เรียกว่าการบวช ถ้าใครตัดต้นโพธิ์(สะ-หลี่) จะมีอันเป็นไปทุกราย ถ้า

มีความจำเป็น จะต้องทำพิธีขอมุมอาคารว่ ที่ชาวบ้านเรียกว่า พิธีสีกจึงจะตัดได้ แต่คนส่วนมากมักจะไม่ตัดหรือไม่กล้าทำลาย เพราะกลัวภัยจะมีแก่ตัว

ส่วนชาวบ้าน จะมีพิธีกรรมและความเชื่อในการรักษาปามานานแล้ว เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำ การเลี้ยงผีป่า เพราะชาวบ้านมีความผูกพันกับป่า ธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติ จึงแสดงออกมาด้วยการแสดงความเคารพ นับถือ ดังนั้นการบวชป่า จึงเป็นการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนา โดยนำผ้าเหลืองมาผูกรอบต้นไม้ เพื่อป้องกันการตัดไม้ ทำลายป่า ถือเป็นกุศโลบายโดยใช้แนวทางพุทธศาสนา ใครตัดหรือทำลายต้นไม้เหล่านี้ก็มีโทษเท่ากับทำลายต้นศรีมหาโพธิ์เช่นกัน

การประกอบพิธีกรรม ส่วนมากชุมชนในลุ่มน้ำลาว-ยวน นิยมบวชป่าร่วมกับการสืบชะตาแม่น้ำซึ่งเป็นการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน สถานที่ประกอบพิธีกรรมจะอยู่ในบริเวณริมห้วยที่มีต้นไม้ใหญ่

แม่น้ำยวน

- บ้านห้วยปุม จะมีพิธีสืบชะตาแม่น้ำยวน และบวชป่าด้วย ในวันที่ 15 พฤษภาคม โดยมีชาวบ้านในหมู่บ้านสบสา บ้านคุ่ม บ้านร้องเก่าและใหม่ บ้านใจโก้ บ้านหนอง บ้านใหม่ ร่มเย็น บ้านปางปอบ และบ้านดอนลาวมารับผ้าเหลืองซึ่งทำพิธี แล้วนำไปผูกต้นไม้ที่ป่าของตน

แม่น้ำลาว

- บ้านปี้ ตำบลเวียง ชาวบ้านในตำบลเวียง และใกล้เคียงซึ่งมาร่วมพิธีสืบชะตาแม่น้ำ และบวชป่าบ้านปี้ ซึ่งมีต้นไม้ใหญ่และไม้สมุนไพรมานานชนิด ในวันที่ 23 กรกฎาคม ในปีต่อ ๆ ไปจะจัดในวันเสาร์ หรืออาทิตย์ก่อนวันเข้าพรรษา

ขั้นตอนในการประกอบพิธีกรรม เสร็จพิธีสืบชะตาแม่น้ำ จะนิมนต์พระสงฆ์ 4 รูป เจริญพระพุทธมนต์ สวดอานิสงส์ปลาช่อน แม่เมตตาทะเลสัตว์ทั้งหลาย พรหมน้ำมนต์ ผูกผ้าเหลืองรอบต้นโพธิ์ หรือต้นไม้ใหญ่ที่อยู่ในบริเวณนั้น เพื่อป้องกันไม่ให้คนมาทำลาย โดยถือว่าต้นไม้นี้ได้ทำพิธีบวชแล้วใครไปตัดจะเป็นบาป ผู้นำในการประกอบพิธีกรรม คือ พระเถระผู้ใหญ่ในตำบล

อุปกรณ์ในการประกอบพิธีกรรมประกอบด้วย ผ้าเหลือง สายสิญจน์ และบาตรน้ำพระพุทธมนต์

ผลของการประกอบพิธีกรรม การบวชป่าเป็นการประยุกต์ประเพณีที่มีคุณค่าทางพุทธศาสนา มาใช้ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยคำนึงถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากร คนที่มาเข้าร่วมในการประกอบพิธีกรรม ได้มารับรู้ถึงสภาพป่าได้เห็นแม่น้ำลำธารเกิดความตระหนักที่จะมาร่วมกันรักษาป่า แม่น้ำ ในด้านจิตใจทำให้คน

ในชุมชนมีจิตใจที่รักธรรมชาติ และห่วงใยในสิ่งที่เป็นของเขา เกิดความเกรงกลัวต่อบาป หากไปตัดไม้ทำลายป่า

ปัจจุบันการบวชป่าเป็นพิธีกรรมที่ชุมชนต่างๆ นิยมนำมาใช้ในการอนุรักษ์ป่า ควบคู่ไปกับการสืบชะตาแม่น้ำเพราะชาวบ้านส่วนใหญ่ที่นับถือศาสนาพุทธและได้ใช้ประโยชน์จากป่า มีจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ จะให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมในการประกอบพิธีกรรม เพื่อรักษาป่า แม่น้ำ ไว้เป็นแหล่งอาหาร ยารักษาโรค แหล่งน้ำเพื่อทำการเกษตร เป็นต้น

กล่าวได้ว่าวัฒนธรรมประเภทประเพณีในท้องถิ่นลุ่มน้ำลาว-ยวน แบ่งออกได้เป็น 3 ประเภทคือ

1. ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับหลักพุทธศาสนาที่ชุมชนได้สืบทอดและปฏิบัติกันมา ตั้งแต่บรรพบุรุษ ได้แก่ ประเพณีทานขันข้าว 100 ขัน ประเพณีไหว้พระธาตุดอยคำ
2. ประเพณีที่เป็นการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนามาปรับใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ ประเพณีการบวชป่า และประเพณีสืบชะตาแม่น้ำ
3. ประเพณีของชาวเขา เป็นการทำพิธีเพื่อบูชา และขอบคุณผีเจ้าป่า เจ้าเขาที่ช่วยปกป้องรักษาพืชที่เพาะปลูกไว้ไม่ให้เกิดความเสียหาย ได้แก่ ประเพณีเลี้ยงผีขุนน้ำของชาวเขา

ประเพณีทั้ง 3 ประเภทมีความเชื่อมโยงกับวิถีชีวิต การทำมาหากิน เป็นจารีตประเพณี หรือภูมิปัญญาของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

1.2 วัฒนธรรมประเภทที่เป็นคติพื้นบ้าน ตำนาน และความเชื่อที่มีต่อบุคคล (ผี/วิรบุรุษท้องถิ่น)

ก. ผีปันน้ำห้วยข้าโป่ง

ประวัติความเป็นมา มีความเชื่อที่ส่งสมกันมานานกว่า 100 ปีมาแล้วว่า บริเวณป่าบ้านปี่ หมู่ 1 และหมู่ 10 ต.เวียง มีลำห้วยซึ่งชาวบ้านเรียกว่าห้วยโป่ง มีผีซึ่งอาศัยอยู่ที่ขุนน้ำแห่งนี้ที่ชาวบ้าน เรียกว่า “เจ้าพ่อผีปันน้ำห้วยข้าโป่ง” หรือ “ห้วยข้าโป่ง” ที่มาของชื่อมาจากชื่อของลำห้วยแห่งนี้ ซึ่งมีลักษณะเด่นคือ มีหินลักษณะกลมแบนมีรอยแยกตรงกลางก้อนหนึ่งมีรูตรงกลาง ส่วนหินอีกก้อนหนึ่งลักษณะกลมรียาว คล้ายสาครกกดติดอยู่ตรงรูขอ หินก้อนที่มีรอยแตกตรงกลางหิน ซึ่งไม่สามารถเอาออกจากกันได้ และมีขุนน้ำที่กำเนิดมาจากตรงนั้น จึงเรียกตามภาษาพื้นบ้านว่า “ห้วยข้าโป่ง” ตามความเชื่อของชาวบ้านเชื่อกันว่า มีเจ้าพ่อผีปันน้ำห้วยข้าโป่งอยู่ในบริเวณนี้ และเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์

ของชุมชนในตำบลเวียง หมู่ 1, หมู่ 10 ยังมีชาวบ้านร้องค้อม รวมถึงชาวบ้านในอำเภอ เชียงคำด้วย ในอดีตจะมาร่วมกันเลี้ยงผีขุนน้ำนี้ทุกปี แต่ปัจจุบันจะมีแต่ชาวบ้านปี หมู่ 1, หมู่ 10 และบ้านร่องค้อมเท่านั้น หากมีมาจากชุมชนอื่นก็ไม่มากนัก .

ชาวบ้านที่ส่วนใหญ่ นับถือศาสนาพุทธ และยังมีความเชื่อในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อผีปันน้ำห้วยข่าโป่ง ซึ่งมีความศักดิ์สิทธิ์ในเรื่องการให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล และตามที่ชาวบ้านขอ เพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ทำกิน โรคภัยไข้เจ็บไม่มา เบียดเบียน วันประเพณีเลี้ยงผีทุกปี จะมีชาวบ้านมาร่วมพิธี โดยเชื่อกันว่าหลังจากการ ประกอบพิธีกรรมเสร็จ ฝนจะตกลงมาตามที่ได้ขอไว้ โรคภัยไข้เจ็บก็จะไม่มารบกวนผู้คน ในหมู่บ้าน บางปีพอเสร็จพิธีกรรม ฝนก็ตกลงมา จึงสนับสนุนความเชื่อของชาวบ้านที่ มาร่วมพิธี นอกจากนี้ยังส่งผลไปถึงกระแสการอนุรักษ์ป่า เพราะชาวบ้านมีความเกรง ขามใน ความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อ ทำให้ไม่มีใครกล้าไปตัดไม้ทำลายป่าในบริเวณนั้น ป่า บริเวณขุนน้ำห้วยข่าโป่งจึงมีความอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งซับน้ำ รวมทั้งแหล่งน้ำเพื่ออุปโภค บริโภคของชุมชน กลายเป็นป่าชุมชนบ้านปี ที่มีพันธุ์ไม้ป่าสมุนไพรนานาชนิด รวมถึง สัตว์ป่าที่มีหลากหลายชนิด (สัมภาษณ์ นายย่น ธารณะ ผู้ใหญ่บ้านปี หมู่ 1 และพ่อ อาจารย์กลม ธารณะ ผู้ประกอบพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ, วันที่ 14 กรกฎาคม 2543)

การประกอบพิธีกรรม การประกอบพิธีกรรมเลี้ยงผีปันน้ำห้วยโป่ง กำหนดใน วันขึ้น 13-14 ค่ำ เดือน 10 ของทุกปี คือในเดือนกรกฎาคม ซึ่งจะประกอบพิธีกรรมก่อนวัน เข้าพรรษา 2-3 วัน โดยพ่ออาจารย์ คือนายกลม ธารณะ อายุ 72 ปี อยู่บ้านปี หมู่ 1 ต.เวียง อ.เชียงคำ ได้รับการถ่ายทอดความรู้ สืบทอดมาจากสายสกุล (พ่อ ปู่ ทวด) จะไป บอกเจ้าพ่อผีปันน้ำห้วยโป่งก่อน 1 วัน โดยนำหมากพลูไปบอกกล่าวที่ศาลเจ้าพ่อ เวลาใน การประกอบพิธีกรรมจะเริ่มตอนเช้าหลังจากชาวบ้านทานอาหารเช้า สถานที่ในการ ประกอบพิธีกรรม จะอยู่ในบริเวณ ป่าชุมชนบ้านปี ซึ่งจะมีศาลเจ้าที่ หรือเรียกเป็นภาษา พื้นบ้านว่า "ตูปผี" ซึ่งจะเป็นที่ประกอบพิธีกรรมทั้งหมด

อุปกรณ์ในการประกอบพิธีกรรม จะมีหมากพลู เทียน 4 คู่ รูป 4 คู่ เหล้าขาว 1 ขวด ดอกไม้หลากสี หมู่ 1 ตัว (ยังไม่ตาย มีขนาดลำตัว 5 กำมือ มีสีดำทั้งตัว) สุดท้าย คือ ไม้วา เป็นไม้ไผ่มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 1 นิ้วครึ่งถึง 2 นิ้วความยาวเท่า 1 วา ของผู้ ประกอบพิธี เพื่อใช้สื่อสารระหว่างผู้นำในการประกอบพิธีกรรมกับผี

พิธีกรรมเริ่มจากผู้นำพิธีเอาหมากพลูที่เตรียมมาอย่างละ 3 ดอกไม้ 3 ดอก, รูป เทียนอย่างละ 3 เพื่อบอกกล่าวว่าจะทำการถวายอาหาร หลังจากนั้นนำหมากมัดไว้ที่เสา ตูปผี เสร็จแล้วก็ทำการฆ่าหมูและฆ่าแพะ เอาหู หัว นาง ตีนหมูไปย่าง ส่วนเนื้อก็เอาไป ลาบ ทำเป็นกระทง 2 กระทง เพื่อถวายพร้อมกับเหล้าขาว โดยกล่าวขอให้ผีเจ้าพ่อห้วย

โป่งช่วยบันดาลให้ฝนฟ้าตกลงมาเพื่อให้ชาวบ้านชาวสวนได้ทำนาทำสวน อีกอย่างขออย่าให้โรคภัยไข้เจ็บมาเบียดเบียน ให้ชาวบ้านอยู่เย็นเป็นสุข พอกวายเป็นสุข สักครู่หนึ่งก็กล่าวพร้อมทั้งว่าไม่ว่าเขารับรู้แล้ว อิมแล้วขอให้ไม้อายุกว่าเดิมหากไม่มา หรือไม่อิมก็ขอให้สั้นกว่าเดิมหรือเท่าเดิม

เมื่อเจ้าพ่อกินอิมแล้ว ชาวบ้านจะนำเนื้อหมูมาประกอบอาหาร แต่มีข้อห้ามไว้ คือ ห้ามนำเอาส่วนใดส่วนหนึ่งของหมูออกจากสถานที่ประกอบพิธีกรรม โดยจะทำให้มีอันเป็นไป ต้องกินให้หมดในป่า เพราะคือ ซากผี หลังจากพิธีผู้นำก็กล่าวลา และแยกย้ายกันกลับด้วยจิตใจมุ่งหวังว่าจะได้นำฝนตามที่ขอไว้ อีกทั้งขอให้อย่าได้มีโรคภัยไข้เจ็บมารบกวน หากมีก็ขอให้คลาดแคล้วปลอดภัย

ผลของการประกอบพิธีกรรม จะมีผลทางด้านจิตใจของผู้เข้าร่วมพิธีเป็นความเชื่อที่ปลูกฝังมานาน โดยเชื่อกันว่าหากทำการเลี้ยงผีเจ้าพ่อห้วยป่าโป่งแล้ว จะทำให้น้ำท่าอุดมสมบูรณ์ ฟ้าฝนตกตามต้องการ ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ น้ำกินน้ำใช้พอเพียง อีกทั้งความเกรงกลัวต่อผีเจ้าพ่อห้วยโป่ง ทำให้ป่าก็มีอยู่ไม่ถูกตัดทำลาย ยังคงเป็นป่าต้นน้ำปืเช่นทุกวันนี้

อาจกล่าวได้ว่าปัจจุบัน ความเชื่อในการนับถือผีเจ้าพ่อห้วยโป่งมีลดลง จะเห็นได้จากชาวบ้านที่เข้าร่วมในการประกอบพิธีกรรม จะมีเฉพาะชาวบ้านในบ้านปื หมู่ 1 และ 10 รวมทั้งชาวบ้านร่องค้อมเท่านั้น

ข. ผีห้วยสา

ประวัติความเป็นมา ห้วยสา เป็นลำห้วยสาขาของแม่น้ำยวน อยู่ในเขตตำบลร่มเย็น ห้วยสาจะมีผีที่ชาวบ้านเรียกว่า เจ้าพ่อห้วยสา โดยชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ และประกอบพิธีเลี้ยงผีเจ้าพ่อห้วยสาทุกปี โดยมีความเชื่อว่าเจ้าพ่อห้วยสาจะช่วยคุ้มครองป่าต้นน้ำห้วยสา ดูแลสวน ไร่ นาของชาวบ้าน บันดาลให้น้ำท่าอุดมสมบูรณ์ ฝนฟ้าตกลงมาเพียงพอต่อความต้องการของชาวบ้าน โรคภัยไข้เจ็บไม่มาเบียดเบียน อยู่เย็นเป็นสุข มีโชคลาภ โชคดีมีชัยด้านการงาน คนในชุมชนจะให้ความนับถือ และมาบนบานสารกล่าว เพื่อให้เกิดความสุขด้านจิตใจ

ผู้เข้าร่วมงานทุกปีจะเกิดความคิดเห็นร่วมกันในการคิดทวงเหน่น้ำสา และเกิดความคิดในการอนุรักษ์ต้นน้ำสา เพื่อให้มีน้ำใช้ได้ตลอดทั้งสายน้ำรวมทั้งชุมชนต่าง ๆ

การประกอบพิธีกรรม การประกอบพิธีกรรมเลี้ยงผีเจ้าพ่อห้วยสา จะทำพร้อมกับการสืบทอดห้วยสา ดังนั้นในการประกอบพิธีกรรม จะมีทั้งพิธีทางพุทธศาสนา และพิธีเลี้ยงผี โดยกำหนดในวันที่ 25 เดือนมิถุนายน ของทุกปีเป็นวันประกอบพิธี สถานที่ประกอบพิธี จะอยู่ในบริเวณห้วยสา ซึ่งเป็นลำน้ำโล่งกว้างประมาณ 1 ไร่ มีต้นคำโมงใหญ่

มีอายุหลายสิบปี ชาวบ้านได้สร้างตบผี หรือศาลาผี ไว้ใกล้ ๆ เพื่อความศักดิ์สิทธิ์ และ ความน่าเกรงขาม ห่างกันประมาณ 50 เมตรมีห้างสำหรับประกอบพิธีทางสงฆ์ คือ พิธีสืบชะตาแม่น้ำ ชาวบ้านที่เข้ามาร่วมในการประกอบพิธี จะเป็นชาวบ้านในในเขตตำบลร่มเย็น ตำบลเจดีย์คำ เช่น บ้านคุ้ม บ้านสบสา บ้านประชาภักดีดี บ้านใหม่ร่มเย็น บ้านหนอง บ้านร้องเก่า

พิธีกรรมเริ่มจากพิธีทางสงฆ์ จะมีการสืบชะตาแม่น้ำสา โดยนิมนต์พระจำนวน 9 รูป เพื่อประกอบพิธีเจริญพุทธมนต์ พรมน้ำมนต์เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ชาวบ้านที่มาร่วมงาน และถวายเพลแด่พระสงฆ์ (รายละเอียดในพิธีสืบชะตาแม่น้ำ)

เสร็จพิธีทางสงฆ์ พิธีเลี้ยงผีก็เริ่มขึ้น โดยพ่ออาจารย์ผู้ประกอบพิธีได้จัดขันตั้ง คือ หมากพลู อย่างละ 3 , ดอกไม้หลากสี , ธูป 1 มัด, เทียน 5 เล่ม, เหล้า 1 ขวด, น้ำ 1 ขวด, ไม้ว่า พ่ออาจารย์จะกล่าวเชิญผีช่วยสามารถร่วมพิธี โดยว่าไ้ม้ หากมาแล้วก็ขอให้ไ้ม้ยาวขึ้น หากไม่มาก็ขอให้ไ้ม้ว่าสั้นลงหรือเท่าเดิม หากมาแล้วถามว่าหนูที่นำมาให้พอใจหรือไม่ แล้วทำการฆ่า และชำแหละหมูบริเวณตบผี นำหัว,หาง,เท้าหมู ,เนื้อมาย่าง และถวายพร้อมกับลาบหมู แล้วถามผีพร้อมเทเหล้าใส่แก้วที่เตรียมมาให้อยู่ด้วย “หากพอใจและกินอิ่มแล้ว ขอให้ท่านบันดาลให้ฝนตก เพื่อให้ชาวบ้านชาวสวน ได้ทำไร่ทำนา โรคภัยไข้เจ็บก็อย่าได้มาเบียดเบียน หากรับทราบแล้วก็ขอให้ไ้ม้ยาวขึ้นเป็นสิบ หากไม่พอใจก็ขอให้ไ้ม้ว่าสั้นกว่าเดิมหรือเท่าเดิม หากไม่พอใจก็นำเอาหมูเพิ่มให้กินอีกจนผีพอใจ หลังจากนั้นชาวบ้านที่เข้ามาร่วมประกอบพิธีได้รับประทานอาหารร่วมกัน โดยไม่ให้ใครนำอาหาร หรือ หมูที่ประกอบพิธีออกจากสถานที่นั้น เพราะอาจมีอันเป็นไป พ่อเสร็จพิธีก็กล่าวลาผี และแยกย้ายกันกลับ

ส่วนอุปกรณ์ในการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงผี ประกอบด้วย ไ้ม้ว่า ไ้ม้ยาว 1 ขว ของผู้ประกอบพิธี ทำจากไม้ไผ่ กว้างประมาณ 2 นิ้ว ดอกไม้หลากสี ธูป 1 มัด เทียน 5 เล่ม (แล้วแต่ บางทีก็ 6-7 เล่ม) หมู 1 ตัว ขนาด 5-6 กำมือ ไม่จำกัดสี หรือชนิด แต่ต้องเป็นหมูตัวผู้ ผู้นำในการประกอบพิธีเลี้ยงผี คือ นายบุญช่วย ชุมพู่ ชาวบ้านคุ้ม หมู่ 6 ต.ร่มเย็น อ.เจียงคำ ซึ่งสืบทอดมาจากพ่อ ปู่ของตนเอง

ผลของการประกอบพิธีกรรม จะมีผลทางด้านจิตใจ เพราะชาวบ้านที่เข้ามาร่วมในการประกอบพิธีกรรมจะมีความคาดหวังว่า การประกอบพิธีกรรม จะส่งผลให้ มีน้ำมีกินมีใช้เพื่อใช้ทำไร่ไถนา และอย่าให้มีโรคภัยไข้เจ็บ มีโชคมีลาภ อยู่เย็นเป็นสุข

ปัจจุบันสถานภาพของผีเจ้าพ่อห้วยสา ชาวบ้านยังนับถือว่าเป็น สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ประจำตำบลร่มเย็น

ค. เจ้าพ่อข้อมือเหล็ก

ประวัติความเป็นมา เจ้าพ่อข้อมือเหล็กเป็นผีเจ้านายที่มีชื่อเสียงโด่งดัง และเป็นที่เคารพนับถือของชาวล้านนาที่มีความเชื่อ และเลื่อมใส ประวัติของเจ้าพ่อข้อมือเหล็กมีคำบอกเล่าที่สืบทอดกันมาหลายตำนานทั้งในจังหวัดเชียงใหม่ ลำปาง พะเยา แต่ละตำนานจะมีเนื้อหาที่คล้ายคลึงกัน ส่วนที่แตกต่างกันคือ สถานที่ (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2527, น. 43) ในตำนานคำวธรรมจำปี 4 ตัน ซึ่งเป็นตำนานจากการบอกเล่าที่สืบทอดกันมาของชาวบ้านแะ ตำบลแม่ลาว อำเภอเชียงคำ เจ้าพ่อข้อมือเหล็กเป็นชาวเมืองสิบสองปันนาที่อพยพมาจากเมืองน่านได้ของเงินจากการกวาดต้อนจากกองทัพไทยมาอยู่เมืองน่าน และได้หนีน้ำท่วมใหญ่จากเมืองน่านมาเมืองเชียงคำมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านแะ ตำบลแม่ลาว โดยมีเจ้าขุนมูลนาย ชาวบ้านชาวเมืองติดตามมาเป็นจำนวนมาก แต่ก่อนล้านนาชายแดนไทย-ลาวถูกข้าศึกรุกรานบ่อยครั้ง อีกทั้งมีการย้ายถิ่นฐานกันบ่อยครั้ง จนชาวบ้านที่อพยพมารวมตัวกันลุกขึ้นต่อต้าน-ต่อสู้กับศัตรูที่มารุกรานบ้านเมือง โดยใช้หอและดาบ ในชุมชนมีผู้นำ 4 ท่าน คือ

1. เจ้าพ่อข้อมือเหล็ก ได้ทำการรบกับศัตรูจนเลือดของฝ่ายตรงข้ามเปื้อนดาบและมือ ทำให้มือและดาบติดกันจนแยกออกจากกันไม่ได้ จึงเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของเจ้าพ่อข้อมือเหล็ก
2. พญาหาญ เป็นผู้ที่มีความกล้าหาญที่เก่งในด้านการรบ ร่วมรบช่วยกันกับ เจ้าพ่อข้อมือเหล็ก เจ้าหลวงชุมพู่ และอาดยานาง เพื่อให้บ้านเมืองพ้นจากการรุกรานของศัตรู
3. เจ้าหลวงชุมพู่ เป็นเจ้านายที่ย้ายมาจากสิบสองปันนาด้วยกัน ที่ทนการรุกรานของศัตรูไม่ไหว จึงออกมาร่วมกับชาวบ้านชาวเมือง
4. อาดยานาง เป็นผู้หญิงที่มีความกล้าหาญร่วมออกรบกับชาวบ้านและผู้กล้าทั้งหลาย แล้วคอยสนับสนุนการรบ และด้านเสบียงอาหาร

ทุก ๆ ท่านสามารถช่วยบ้านเมืองให้รอดพ้นจากศัตรูที่มารุกรานจนได้รับชัยชนะ และอยู่เย็นเป็นสุขกันสืบต่อมาจนปัจจุบัน

ดังนั้นเจ้าพ่อข้อมือเหล็ก พญาหาญ เจ้าหลวงชุมพู่ และอาดยานาง จึงเป็นวีรบุรุษ วีรสตรีที่ชาวบ้านในบ้านแะ ตำบลแม่ลาว และตำบลใกล้เคียง รวมทั้งชาวไทลื้อที่อพยพมาจากสิบสองปันนาที่อยู่จังหวัดน่านได้เดินทางมาร่วมในงานเลี้ยงประจำปี นอกจากนี้ยังมีผู้ที่ทราบถึงความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อ ให้ความเคารพบูชานับถือจะมาประกอบพิธีกรรมด้วยความสมัครใจ โดยการบนบานกับเจ้าพ่อให้ช่วยเหลือ เช่น ชาวบ้านเมื่อจะออกป่าล่าสัตว์ ก็มาบนบาน บอกกล่าวก่อนออกล่าสัตว์เพื่อให้ได้สัตว์ที่ต้องการ รวมทั้งให้ เจ้าพ่อคุ้มครองกลับมาอย่างปลอดภัย โดยผู้ที่มาบนบาน ต้องเป็นคนรักษาสัจจะพูดคำไหนต้องเป็นคำนั้น และจะได้สิ่งที่ตนต้องการ เช่น เรื่องการออกหาของป่า ล่าสัตว์ ก็จะได้สัตว์ที่ตนต้องการ หรือบนบานให้ลูกหลานสอบเรียนต่อในโรงเรียน หรือมหาวิทยาลัยที่ดี ก็จะได้ดังต้องการ

การประกอบพิธีกรรม การบูชาเจ้าพ่อประจำปี จะกระทำในเดือน 4 เหนือ เป็นประจำทุกปี ที่ศาลเจ้าพ่อ ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณข้างฝ่ายบ้านแฮะ หรือมีการประกอบพิธีกรรมเมื่อมีผู้มาแก้บน โดยผู้นำประกอบพิธีกรรม คือ พ่ออาจารย์ศ บัวเย็น จะมาจ้ำหรือบอกกล่าวแก่เจ้าพ่อที่ศาล ก่อนวันประกอบพิธีกรรม 1 วัน และต้องไม่เป็นวันพระ หรือวันพุธ

อุปกรณ์ในการประกอบพิธีกรรม จะมีอุปกรณ์ 4 คู่ ดอกไม้และไม้วาคือ ไม้ไผ่ที่มีความยาวเท่ากับ 1 วาของผู้ทำพิธี ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 1 นิ้ว ถึง 1 นิ้วครึ่ง ใช้เป็นอุปกรณ์ในการสื่อสารกับเจ้าพ่อ

อาหาร คือ หมู ต้องเป็นหมูดำสนิท ขนาด 5 กำมือ เพราะเป็นหมูพันธุ์พื้นบ้านที่เลี้ยงกันมานานในชุมชน เหล้าต้องเป็นเหล้าขาว เพราะเป็นเหล้าพื้นบ้านที่หาได้ง่ายในชุมชน และใช้เลี้ยงในงานรื่นเริงต่างๆ ของชาวบ้าน

ในวันประกอบพิธีกรรม พ่ออาจารย์จะกล่าวว่า วันนี้ได้มาบูชา ขอให้เจ้าพ่อทั้งหลายมาชุมนุมในที่แห่งนี้ หากมาแล้วก็ขอให้ไม้วายาว หากยังไม่มาก็ขอให้ยาวเท่าเดิม และทำการฆ่าหมูเพื่อทำอาหารถวายเจ้าพ่อ โดยทำเป็นกระทง 5 กระทง เสร็จแล้วพ่ออาจารย์ก็จะถามว่า หากอ้อมแล้วก็ขอให้ไม้วายเป็นคืบเป็นวา หากยังไม่อ้อมก็ให้เท่าเดิม หากไม่พอใจก็จะเพิ่มอาหารจนเป็นที่พอใจ หลังจากนั้นชาวบ้านที่เข้าร่วมในพิธี จะสอบถามถึงเรื่องที่ตนอยากรู้ ขอฝนเพื่อทำไร่ทำนา ขอให้ชาวบ้านอยู่ดีมีสุข ขอให้งานมีบรรลุผลสำเร็จ เช่น การล่าสัตว์ หาของป่า เป็นต้น เสร็จแล้วชาวบ้านจะทำอาหารเลี้ยงกันบริเวณป่าข้างศาลเจ้าพ่อ โดยห้ามนำเอาอาหารกลับบ้าน และวันนั้นชาวบ้านจะหยุดงานอยู่บ้านทั้งวัน (สัมภาษณ์ นายยศ บัวเย็น วันที่ 9 กรกฎาคม 2543)

ผลของการประกอบพิธีกรรม พิธีกรรมจะมีผลด้านจิตใจของชาวบ้าน เพราะเมื่อบนบานไว้ก็จะได้ดังหวัง แต่ผู้มาบนบานต้องถือสังขารเป็นสำคัญ

ปัจจุบันเจ้าพ่อข้อมือเหล็ก เจ้าหลวงชุมพู พญาหาญ อาตยานาง มีสถานภาพเป็นวีรบุรุษและวีรสตรี ที่ชาวบ้านโดยเฉพาะคนช่วงอายุตั้งแต่ 30 ขึ้นไป ในบ้านแฮะ ตำบลแม่ลาว และตำบลใกล้เคียงให้ความเคารพนับถือ ในด้านความศักดิ์สิทธิ์ในการบนบาน เพื่อให้ได้ในสิ่งที่ต้องการ บางครั้งการบนบานก็ไม่ประสบผลสำเร็จ ชาวบ้านได้กล่าวว่าอาจจะบนในสิ่งที่เจ้าพ่อไม่ชอบ

ง. เจ้าพ่อทุ่งหนอง

ประวัติความเป็นมา ตามตำนานเจ้าพ่อทุ่งหนองเป็นชาวไทลื้อที่อพยพจากบ้านหนองพญา เมืองพุง ในสิบสองปันนา ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของประเทศจีน ถูกกวาดต้อนลงมาอยู่เมืองน่าน ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีเจ้าฟ้าผู้คำ เจ้าฟ้าแสนศึก เจ้าแสนเมืองหลวง เจ้าแสนเมืองน้อย ซึ่งมีเจ้าอยู่ 4 เจ้าที่ทุกคนนับถือ และอพยพมาจากบ้านหนองบัว เมืองน่านมาสู่ บ้านหนอง ในตำบลฝายกวางชาวบ้านที่ย้ายมานั้นส่วนใหญ่เป็นชาวไทลื้อทั้งหมด และ

ประเพณีต่าง ๆ ที่สืบทอดปฏิบัติส่วนใหญ่จะถอดแบบมาจากไทลื้อในสิบสองปันนาทั้งหมด และเจ้าพ่อทุ่งหนองเช่นเดียวกัน ที่ชาวบ้านจะให้ผีเจ้าที่นับถืออาศัยอยู่ในศาลที่วัดหนองหล่ม ชาวบ้านที่นับถือเจ้าพ่อทุ่งหนอง จะอยู่ในบ้านหนอง ตำบลฝายกวาง และชุมชนใกล้เคียง เช่น ตำบลเวียง ตำบลแม่ลาว รวมทั้งชาวไทลื้อ

ตามความเชื่อของชาวบ้าน เจ้าพ่อทุ่งหนองมีความศักดิ์สิทธิ์มาก ในการบนบานขอสิ่งต่างๆ เช่น มาบนบานไว้ขอให้ตนสอบเข้ารับราชการได้ หรือสอบเข้าทำงานได้ ก็สามารถช่วยให้ได้ทำงาน สมใจ ทางชาวบ้านได้บนบานขอให้ผีเจ้ามีน้ำใช้ในฤดูเพาะปลูก ก็ผลออกตามฤดูให้ผลผลิตมาก ไม่มีโรคแมลงมารบกวน พอถึงฤดูเก็บผลผลิตได้ผลผลิตตามต้องการ จะมาเลี้ยงแก้บนกันเป็นประเพณี หากใครได้บนบานเอาไว้แล้วไม่มาแก้บน ผู้ที่บนไว้ หรือพ่ออาจารย์ผู้นำพิธีก็จะมีอันเป็นไปต่าง ๆ นานา

ในตระกูลขอเจ้าพ่อทุ่งหนอง จะมีการประกอบพิธีกรรมทุก 3 ปี ส่วนใหญ่เจ้าพ่อทุ่งหนองจะรวมตัวกันจำลองอยู่ที่ ถ้ำเชียงดาว อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับเจ้าองค์อื่น ๆ เฉพาะเจ้าที่อยู่ในถ้ำเชียงดาว ขึ้นตอนในการลำดับชั้นขึ้นอยู่กัยศและตำแหน่งหน้าที่ของเจ้าองค์นั้น หากจำลองในช่วงเข้าพรรษาจนถึงช่วงประเพณีจิกองหล่ม เจ้าทั้งหลายก็จะออกมารับค้ำบนบานของชาวบ้านเพื่อช่วยเหลือชาวบ้าน

การประกอบพิธีกรรม การบูชาเจ้าพ่อทุ่งหนองตามที่ปฏิบัติกันมา จะประกอบพิธีกรรมทุก 3 ปี ในเดือน 9 ได้ เรือเดือน 8 เมือง นอกจากนี้จะมีการบูชาเพื่อแก้บน ที่ชาวบ้านได้ไปบนบานเอาไว้ ซึ่งจะทำวันใดก็ได้ ยกเว้นวันพระ ที่ศาลเจ้าพ่อในวัดหนองหล่ม บ้านหนอง ตำบลฝายกวาง มีผู้นำในการประกอบพิธีกรรม คือผู้เข้าทรงเจ้าพ่อ หรือชาวบ้านเรียกว่า เทวดาผู้คุ้มครองลงมาสื่อความหมาย ระหว่าง เจ้าพ่อ กับชาวบ้าน คือแม่จันทร์ หอมน่าน อายุประมาณ 50 ปี อยู่ที่หมู่ 15 ต.ฝายกวาง อ.เชียงคำ จ.พะเยา ซึ่งโดยตำแหน่งเป็นร่างทรง (ที่นั่ง) หรือม้านั่ง ของเจ้าที่จะลงมาร่วมในพิธี ส่วนพ่ออาจารย์ คือ พ่อหนานอุ่น วงศ์ราษฎร์ อายุ 75 ปี บ้านเลขที่ 149 ม.15 ต.ฝายกวาง อ.เชียงคำ จ.พะเยา เป็นผู้สื่อกับผู้เข้าทรงอีกที ข้อห้ามต่าง ๆ ของพ่ออาจารย์ไม่มี จะเหมือนบุคคลธรรมดา แต่หากผู้มาบนบานไว้ ไม่มาแก้บน พ่ออาจารย์ต้องทำการแก้บนเอง หากไม่ทำจะมีอันเป็นไป

ในวันประกอบพิธีกรรม พ่ออาจารย์จะต้องมาจำ (บอก) ก่อน 1 วันแก่เทวดาที่ ดูแลว่าจะมาทำการเลี้ยงแล้ว ในวันพรุ่งนี้ให้เตรียมตัวมารับเครื่องที่จะถวายให้ และวันรุ่งขึ้นก็เตรียมอุปกรณ์ดังนี้

- เสือ สานของชาวไทลื้อ 1 ผืน
- ถ้วยชาม 3 ใบ ,พร้อมช้อน ตะเกียบ 1 คู่ , ถาด 1 ใบ
- ถาดหมากพลู

- น้ำตัน (โถน้ำ) และแก้ว 1 ใบ (แก้วน้ำชาจีน)
- เทียน รูป
- หมอนสามเหลี่ยม
- ผ้าขาวยาว 1 เมตร กว้าง ประมาณ 70 เซนติเมตร
- เหล้าขาว 1 ขวด

และเตรียมที่นั่งของเทวดาที่จะลงมาโดยให้ปูเสื่อ ผ้าขาววางทับสือ วางหมอนลง ให้หันหน้าขึ้นทิศเหนือ ทางเมืองสิบสองป็นนา วางถาดหมากพลู ไว้ทางปลายสือด้านขวาพร้อมน้ำตัน และสำหรับอาหาร และจุดเทียน 1 คู่ วางด้านหน้าของเสื่อ หลังจากนั้น ผู้เข้าทรง หรือร่างทรงก็จะมานั่ง แล้วเข้าทรงตามพิธี พ่ออาจารย์จะทำการขับลื้อ (การกล่าวภาษาลื้อให้เป็นทำนอง) เพื่อเชิญเจ้ามาลงร่างทรงแล้วถามโดยใช้ข้าวสาร แล้วถามเจ้าพ่อว่าหากมาแล้วก็ขอให้หยิบข้าวมานับ ถ้ามาให้เป็นเลขคู่ หากยังไม่มาก็ขอให้เป็นเลขคี่ เมื่อเจ้าพ่อเข้าทรงแล้วก็นำอาหารมาถวาย พร้อมทั้งเหล้า 1 ขวด ให้เจ้าพ่อทานจนพอใจ ขณะดื่มเหล้าเจ้าพ่อจะโยนแก้วไปด้านหลัง แก้วเหล้าที่โยน จะไม่แตก และพ่ออาจารย์จะถามในเรื่องต่าง ๆ ที่ชาวบ้านต้องการสื่อกับเจ้าพ่อจนพอใจ จากนั้นจะถามเจ้าพ่อว่าหากอิ่มแล้ว ขอให้ข้าวที่หยิบมานับเป็นเลขคู่ หากยังไม่อิ่มให้เลขเป็นคี่

ผลของการประกอบพิธีกรรม ชาวบ้านที่มาร่วมในการประกอบพิธีกรรม จะเป็นชาวบ้าน บ้านหนอง และชาวไทลื้อที่เคารพในตัวเจ้าพ่อ รวมทั้งชาวบ้านใกล้เคียง โดยมีความคาดหวังว่า ต้องการให้เจ้าพ่อช่วยให้อยู่เย็นเป็นสุข โรคภัยไข้เจ็บไม่มารบกวน ผลผลิตทางการเกษตรมีความอุดมสมบูรณ์ และความสำเร็จในชีวิตการงาน

สถานภาพของเจ้าพ่อทุ่งหนองในปัจจุบัน ชุมชนในตำบลฝ่ายกวาว หรือผู้ที่เคารพในตัวเจ้าพ่อ ยังให้ความนับถือ โดยการมาร่วมในการประกอบพิธีกรรม และมาบนบาน เพื่อขอสิ่งต่างๆ ตามที่ตนเองต้องการ แต่จะอยู่เฉพาะในกลุ่มของคนเฒ่าคนแก่ในชุมชน

กล่าวได้ว่า วัฒนธรรมประเภทความเชื่อ ตำนานที่มีต่อวีรบุรุษ หรือผีในท้องถิ่นลุ่มน้ำลาว-ยวน เป็นคุณค่าดั้งเดิมของชาวบ้านที่มีความเชื่อและนับถือในอำนาจ ความศักดิ์สิทธิ์ของผีบรรพบุรุษ และผีเจ้าป่า ผีขุนน้ำ มีการประกอบพิธีกรรมเพื่อบูชา มีเครื่องเซ่นไหว้ พร้อมทั้งการบนบานขอสิ่งต่างๆ ต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทคือ

1. ผีที่ดูแลรักษาแม่น้ำลำห้วย ได้แก่ ผีปันน้ำห้วยข่าโป่ง และผีห้วยสา ชาวบ้านจะให้ความเคารพในฐานะที่เป็นผีที่ดูแลคุ้มครองแม่น้ำ และบันดาลให้ฝนตกตามฤดูกาล มีน้ำเพียงพอสำหรับทำการเกษตร

2. ผีบรรพบุรุษ ได้แก่ เจ้าพ่อข้อมือเหล็ก และเจ้าพ่อทุ่งหนอง ชาวบ้านจะให้ความเคารพในฐานะที่เป็นผีบรรพบุรุษของชุมชน มีการบนบานเพื่อขอในสิ่งที่ตนเองต้องการ รวมทั้งการขอให้มีน้ำเพียงพอสำหรับใช้ในการเพาะปลูก ได้ผลผลิตดี ไม่มีโรค และแมลงรบกวน

1.3 วัฒนธรรมประเภทที่เป็นคติพื้นบ้าน ตำนาน และความเชื่อที่มีต่อ สถานที่

ตำนาน หมายถึง นิทานหรือเรื่องราวปรัมปรา ที่เล่าสืบต่อกันมาจากปากต่อปาก ดูคล้ายจะเป็นจริง แต่ยังไม่มียืนยัน (World book of Encyclopedia , vol. 12 p. 161) มีใช้บันทึกทางประวัติศาสตร์ แต่อาจให้ความจริงหรือข้อเท็จจริง เกี่ยวกับตัวบุคคลหรือเหตุการณ์ในอดีตได้ ตำนานในท้องถิ่นลุ่มน้ำลาว-ยวน อำเภอเชียงคำมีผู้บันทึกหรือจารลงในใบลานตกทอดกันมา จำนวน 4 ตำนาน รายละเอียดดังมีต่อไป

ก. ตำนานพระธาตุสบแวน

ประวัติความเป็นมา พระธาตุสบแวน ตั้งอยู่ที่บ้านธาตุสบแวน ตำบลหย่วน อำเภอเชียงคำ ตามตำนานกล่าวว่าเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เมืองสาวัตถี ในราตรีหนึ่ง ทรงรำพึงว่า พระชนมายุถึง 60 พรรษา เหลือเพียงอีก 20 ปีปลายก็จะดับขันธปรินิพพานแล้ว ควรใช้เวลาที่เหลืออยู่ ออกจาริกเทศนาแก่ประชาชนผู้อยู่ห่างไกล ครั้นรุ่งเช้า ทรงนำพระอรหันต์ 4 รูป เสด็จจากเมืองสาวัตถี จาริกสู่ตามนิคมน้อยใหญ่ พระอรหันต์ที่ตามเสด็จมี พระโสณะ พระอุตระ พระรัตนะ และพระอาณนภ

พระพุทธเจ้าเสด็จโปรดประชชนมาถึงฝั่งแม่น้ำปิง เทศนาโปรดชาวเมืองหริภุญไชย เสด็จผ่านหัวเมืองน้อยใหญ่ก็กลายหัวเมือง 1 ทรงแสดงธรรมเทศนาแล้ว จะประทานเส้นพระเกศาไว้สร้างบรรจุพระธาตุ เป็นที่สักการะบูชา บางแห่งทรงพยากรณ์ภายหลังว่า จะมีเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น

เย็นวันหนึ่ง พระพุทธเจ้า ทรงนำพระอรหันต์ทั้ง 4 รูป มาถึงเมืองเชียงชะราว ประทับแรมได้ร่มมะม่วงชายป่า ใกล้ฝั่งน้ำ ตรัสบอกให้พระอรหันต์ทำความสะอาด ปลูกดอกอาสนะที่ประทับได้ต้นมะม่วง ขณะนั้นมีพรานป่าคนหนึ่งชื่อนายเชียงบาน ผ่านมาทางนั้น เขาไม่รู้จักพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ จึงแอบพุ่มไม้คอยสังเกตอยู่ พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นนายพรานป่า จึงตรัสเรียกให้เข้ามาใกล้แล้วทรงเล่าว่า พระองค์คือพระพุทธเจ้า ตรัสรู้ธรรมโดยพระองค์เอง ท่านทั้งสี่นั้นเป็นพระสงฆ์ติดตามพระองค์มาแสดงธรรมแก่ชาวเมืองเชียงชะราวนี้

นายเชียงบานเก็บมะม่วงคำ 3 ผลจากป่าใส่ถุงย่ามมา มะม่วงนั้นเหลืออร่ามสุกปลั่งดังทองคำ ได้พบพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้ง 4 รูป รู้สึกเลื่อมใส จึงนำมะม่วงทั้งสามผล ออกจากถุงย่าม น้อมถวายพระพุทธองค์แล้วลาจากไป พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอาณนภว่า อุบาสกคนนี้นำมะม่วงทองคำมาถวายพระองค์ ตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 (เหนือ) สืบไปภายหน้าเมืองนี้จักรุ่งเรืองด้วยเงินทอง มีทรัพย์สินสมบูรณ์ จักได้ชื่อใหม่ว่า “เมืองเชียงคำ”

พระพุทธเจ้าตรัสสืบไปว่า "สถานที่นี้ร่มรื่นเย็นนัก ควรสร้างพระธาตุเจดีย์ไว้เป็นที่สักการบูชา ครั้นตรัสแล้ว จึงประทานเส้นพระเกศาองค์หนึ่งแก่พระอานนท์ พระอานนท์มอบพระเกศานั้นแก่ เทวดา ที่สถิตอยู่บนต้นมะม่วง เทวดาจึงเนรมิตพระธาตubrจุพระเกศาของพระพุทธเจ้าบรรจุไว้

พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งพระอานนท์อีกว่าเมื่อพระองค์ปรินิพพานแล้ว ให้นำพระหนูกา (กระดุกคาง) มาบรรจุไว้ ณ พระธาตุแห่งนี้ ชาวเมืองเชียงขะราวจักเรียกพระธาตุนี้ว่า พระธาตุสบ แวน ด้วยเหตุว่าเป็นที่บรรจุกระดุกคางของพระพุทธเจ้า

พระอินทร์ได้มอบหมายให้เทวดาองค์ที่สถิตอยู่บนต้นมะม่วงใกล้พระธาตุ ทำหน้าที่อารักขา พระธาตุสบแวน และกำหนดข้อพึงปฏิบัติไว้ 3 ประการคือ

1. ภายในเขตกำหนด 500 วา นับจากพระธาตุสบแวนออกไปทั้งสี่ทิศ ให้เป็นเขตอภัยทาน ห้ามทำอันตรายสัตว์ที่มาอาศัย ผู้ใดละเมิด จะประสบภัยอันตราย มีอายุสั้น

2. ห้ามผู้ใดตัดไม้ทำลายป่า แม้นหญ้าคาในบริเวณพระธาตุนำไปสร้างบ้านเรือน ผู้ใด ขืนทำ จะเกิดความเสื่อม ค่ายเป็นสถานที่เป็นที่อยู่ของเทวดา อารักขาพระธาตุ

3. ผู้ใดจักมาสักการะบำรุงพระธาตุสบแวน ให้บูชาด้วยดอกไม้สีเหลือง และสีขาว อย่างละ

4 ดอก ถวายข้าวขาว ข้าวเหลือง อย่างละ 4 ปั้น และจงบูชาเทวดาอารักขาพระธาตุ ด้วยดอกไม้สี เขียวและสีแดง อย่างละ 8 ดอก และบวงสรวงด้วยข้าวน้ำตามสมควร

พระอินทร์ได้สั่งให้พญาเจ้าเมือง ส่งสอนประชาชนให้ทราบข้อปฏิบัตินี้ รักษาไว้อย่าละเมิด ส่วนพระพุทธเจ้า เมื่อแสดงธรรมโปรดชาวเมืองเชียงขะราว อยู่ระยะหนึ่ง ได้เวลาสมควรแล้ว จึง เสด็จกลับไปประทับ ณ พระเชตวันวิหาร ดังเดิม

ความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุสบแวน

พระธาตุตามความหมายของชาวล้านนา หมายถึงองค์พระเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุ ดำเนินพระ เจ้าเลียบโลกของชาวล้านนา ให้ข้อมูลว่า พระพุทธเจ้าเคยเสด็จมาเทศนาโปรดประชาชนชาวล้านนา ทร ุ ประทานพระเกศาไว้ในสถานที่บางแห่งบางเมือง ชุมชนได้ร่วมกันสร้างสถูปเจดีย์บรรจุพระเกศานั้น ไว้เพื่อสักการบูชา พระธาตุสบแวน สร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระเกศาของพระพุทธเจ้า ที่ทรงประทาน เพื่อสร้างสถูปเจดีย์บรรจุไว้ และตรัสสั่งพระอานนท์เถระว่า เมื่อพระองค์ปรินิพพานแล้ว ถวายพระ เพลิงพุทธสรีระแล้ว ให้นำพระหนูกาธ (กระดุกคาง) มาบรรจุในพระสถูปเจดีย์องค์นี้ กล่าวโดยสามัญ แล้ว กระดุกคางนั้นอยู่ใกล้ปาก ภาษาท้องถิ่นเรียก "ปาก" ว่า "สบ" คำว่า "แวน" เป็นภาษาถิ่น เป็น กริยาตรงกับภาษาไทยว่า "ใกล้" ธาตุสบแวน หมายถึง พระธาตุใกล้ปากหรือพระโอษฐ์ของพระ พุทธเจ้า

ชาวพุทธเชื่อว่า ขณะทรงพระชนม์อยู่ พระพุทธเจ้าทรงมีอิทธิปาฏิหาริย์ (Super power) ด้วยอำนาจแห่งอภิญญาธรรม แม้ปรินิพพานแล้ว พระอัฐิธาตุเหลืออยู่แทนพระองค์ พระอัฐิธาตุยัง คงมีอิทธิปาฏิหาริย์อยู่เช่นเดิม พระธาตุสบแวน เป็นที่ประดิษฐานพระหนูกา และพระเกศา เชื่อกันว่า

สามารถบันทึกลิขิตแก่ผู้มาบูชาบนบาน มีคำเล่าขานว่า ถึงวันพระวันศีล เคยมีดวงไฟลอยขึ้นจากองค์พระธาตุ ไปหาพระธาตุดอยคำหรือพระเจ้านั่งดิน และบางครั้งมีดวงไฟลอยจากพระธาตุดอยคำบ้าง จากวัดพระเจ้านั่งดินบ้าง มาหาพระธาตุสบแวน องค์ศักดิ์สิทธิ์ทั้งสามมาหาเพื่อสนทนาธรรม

ผู้ที่มานมัสการ มีความเชื่อและศรัทธาว่าพระธาตุจะปกป้องให้ตนพ้นจากอันตรายและได้รับผลดีที่ตนต้องการตามที่อธิษฐาน ขออำนาจพระธาตุช่วยปิดเป่าภัยพิบัติ นอกจากนี้ลานพระธาตุถือเป็นบริเวณศักดิ์สิทธิ์ เป็นเขตหวงห้ามสำหรับสตรี ที่ฐานพระธาตุมีป้ายห้ามสตรีเดินขึ้นไป ด้วยมีความเชื่อว่า สตรีเพศมีคุณสมบัติในแง่ลบบางประการ ที่มีผลกระทบต่อความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุ

พื้นที่ชุมชนที่ศรัทธาต่อพระธาตุสบแวน

พระธาตุสบแวน เป็นพระธาตุประจำท้องถิ่นของชาวบ้านไทลื้อ บ้านธาตุสบแวน หมู่ที่ 1 และหมู่ที่ 2 ตำบลน່ฮ่วน สืบเนื่องจากชาวไทลื้อกลุ่มหนึ่ง อพยพลงมาจากเมืองหย่วน สิบสองปันนามณฑลยูนนาน ตอนใต้ของ ประเทศจีน ได้สร้างหมู่บ้านใกล้ลำน้ำลาว และนำชื่อเมืองเดิมของตนมาเป็นชื่อหมู่บ้านใหม่ว่า บ้านหย่วน และได้สร้างวัดหย่วนเป็นวัดประจำหมู่บ้าน ชาวบ้านหย่วน ออกไปหาของป่า ได้มาพบพระธาตุเก่าทรุดโทรมองค์หนึ่ง ในป่ามะม่วง จึงช่วยกันบูรณะซ่อมแซม ต่อมาบ้านหย่วนมีประชากรเพิ่มมากขึ้น ด้วยว่ามีชาวไทลื้ออีก 2 กลุ่มย้ายตามมา กลุ่มหนึ่งเป็นชาวไทลื้อจากเมืองแมน เขตสิบสองจุไทย (ตอนเหนือสิบสองปันนา) อีกกลุ่มหนึ่งเป็นชาวไทลื้อ จากบ้านหน่อฮ้อ เมืองเชียงม่วน (อำเภอเชียงม่วน จังหวัดพะเยา) หมู่บ้านหย่วนจึงขยายมาถึงบริเวณพระธาตุ เมื่อทางราชการได้จัดการปกครองท้องถิ่น ตั้งหมู่บ้าน ตำบล หมู่บ้านส่วนขยายของบ้านใหญ่ ได้ตั้งเป็นหมู่บ้านเอกเทศ เรียกว่า บ้านธาตุสบแวน ตามชื่อของพระธาตุ และได้ยกบริเวณที่ตั้งพระธาตุเป็นวัดพระธาตุสบแวน

กฎดูแลและการสืบทอดความเชื่อ

พระธาตุเป็นที่มาของการสร้างวัด พระสงฆ์ได้สร้างพระธาตุแล้ว มีหน้าที่เฝ้าดูแล บำรุงพระธาตุ จึงต้องสร้างที่อยู่สำหรับพระสงฆ์ และกลายมาเป็นวัดในที่สุด พระสงฆ์จึงมีหน้าที่ดูแลพระธาตุหรือวัดโดยตรง

ส่วนการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ชาวไทลื้อบ้านธาตุ จะทำพิธีสงฆ์น้ำพระ ธาตุในวันขึ้นปีใหม่เมือง และแห่ขบวนสักการะพระธาตุ ในวันเพ็ญเดือนหก อันเป็นวันขึ้นธาตุ ตามประเพณีของชาวล้านนา

ข. ตำนานพระธาตุดอยคำ

ประวัติความเป็นมา พระธาตุดอยคำ ตั้งอยู่ในพื้นที่หมู่บ้านสบสา ตำบลร่มเย็น อำเภอเชียงคำ ตามตำนานกล่าวว่า ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว มีเมืองหนึ่งชื่อว่าเมืองเชียงชะราว อันว่าเมืองเชียงชะราวนี้ บางสมัยเรียกว่าเมืองพุทธศรี พระราชาผู้ปกครองปกครองมีนามว่าพญาคำแดง พระองค์รุ่งเรืองด้วยวาสนาบารมี มีพระราชบุตรสองพระองค์ องค์แรกเป็นเจ้าชาย มีนามว่าอย่างไร ตำนานมิได้บอกไว้ แต่ทรงเป็นเจ้าชายที่เก่งกล้า ในการศึกสงคราม มีสติปัญญาสามารถ สามารถปกครองบ้านเมืองแทนพระบิดาได้ องค์ที่สองเป็นเจ้านางมีนามว่า อินทาสวรรค์ เจ้านางทรงสิริโฉมและปรีชายิ่งนัก เลื่องลือไปทั่วแว่นแคว้นไกลแดนไกล เจ้าชายหลายหัวเมือง ส่งทูตมาสู่ขอเจ้านางไปร่วมอภิเษกสมรส แต่พระนางมีทรงปรารถนา จะเป็นบาทจาริกาของชายใด

ต่อมามีเจ้าชาย 4 องค์คือ เจ้าชายฤทธิ์ เจ้าชายเดชอานาภาพ เจ้าชายสุริยพงษ์ และเจ้าชายอีกพระองค์หนึ่งไม่ปรากฏนาม ยกกองทัพมาล้อมเมืองเชียงชะราว ยื่นคำขาด ขอให้พญาคำแดงส่งนางอินทาสวรรค์แก่ตน พญาคำแดงและพระโอรสมีอาจยอมตามคำคุกคาม จึงนำกองทัพชาวเมืองออกต่อสู้ จนทัพจากสี่เมืองแตกพ่ายหนีไป เจ้าชายทั้งสี่พระองค์ ล้วนสิ้นชีพตกชัยในกลางศึก พร้อมกับแม่ทัพนายกอง และไพร่ราบทหารเลวอีกจำนวนมาก พญาคำแดงสั่งให้ทหารนำพระศพเจ้าชายทั้งสี่ ไปฝังไว้ในป่า นอกเมือง ส่วนศพอื่นจะเผาหรือฝังก็สุดแต่จะสะดวก

พระราชทานเมืองเชียงชะราววันพระทัยยิ่งนัก เกรงว่าบาปกรรมจะตกทอดถึงราชวงศ์และชาวเมือง สมัยต่อมา พระพุทธเจ้าและพระสาวก จำนวนหนึ่ง เสด็จมาเทศนาโปรดชาวเมืองเชียงชะราว พระราชทานเข้ามาตบิราชบริพารไปเฝ้าสดับธรรม กราบทูลถวายให้ทรงทราบถึงความกังวลในพระทัย พระพุทธเจ้าตรัสบอกให้นำพระศพเจ้าชายทั้งสี่พระองค์ ที่ฝังไว้มาทำพิธีสังสะการ นำผงเก้าและอิฐธาตุที่เหลื้อมาบด ผสมปูนขาวปั้นเป็นรูปสิงห์ 4 ตัว ใส่ผอบทองคำในสิงห์ทั้งสี่ ตัวละหนึ่งผอบ ต่อจากนั้น พระพุทธเจ้าทรงประทานเส้นพระเกศาของพระองค์ ให้พญาคำแดงสร้างเจดีย์บนยอดดอยสิงหนคุตระ บรรจุพระเกศาไว้ แล้วให้นำสิงห์ทั้ง 4 ตัววางไว้รอบพระเจดีย์ในทิศทั้งสี่ และเมื่อพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้ว ขอให้ นำพระอิฐธาตุของพระองค์ มาบรรจุไว้ในพระธาตุองค์นี้ ถ้าทำอย่างนี้ บาปกรรมจะบรรเทาเบาบาง

พญาคำแดงทรงปฏิบัติตาม ดังพระพุทธเจ้าตรัสสอนทุกประการ เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว พระอรหันต์สาวกได้นำพระอิฐธาตุมาบรรจุไว้ ในพระธาตุบนดอยสิงหนคุตระ ตามที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสบอกไว้ก่อนหน้านั้น

สิ้นสมัยพญาคำแดงแล้ว มีราชาอีกหลายพระองค์ ปกครองเมืองเชียงชะราว จนถึงสมัยหนึ่ง พญาแห่งเมืองเชียงชะราว มีประกอบด้วยสุจริตธรรม ละโมบเบียดเบียนพระธาตุเจดีย์ที่พญาคำแดงสร้างไว้ ด้วยทราบว่าเป็นมัยคนหนึ่ง ไปหาของป่าบนดอยหลังพระธาตุ พบทองแท่งใหญ่ฝังอยู่ ทองแท่งนั้นเป็นแท่งยาว (เหมือนท่อนซุง) ทอดตัวอยู่ระหว่างดอยสิงหนคุตระและดอยด้านหลังอีกลูก

หนึ่ง หญิงหม้ายนางนั้น ได้ตั้งจิตน้อมสการต่อพระธาตุ ขอบูตตัดแต่งทองไปขายพอเลี้ยงชีพ ต่อมา ชาวเมืองทราบความเข้า ก็ชวนกันไปขุดกร่อนร่อนทอง กันเอิกเกริก จนความทราบถึงเจ้าเมือง พญาพระองค์นั้น ประสงค์จะได้ทองนั้นทั้งหมด จึงเกณฑ์คนไปขุดตัดทองแท่งนั้นเป็นท่อน ๆ เพื่อขน ย้ายได้สะดวก ขณะที่กำลังตัด แท่งทองทองคำขาดกลาง ก็เกิดปาฏิหาริย์ คือทองนั้นแยกออกเป็น 2 ส่วน แต่ละส่วนไหลลงหลบหายไปโดยไม่ได้พระธาตุส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งไหลลงหลบหายไปโดยอีก หลบหนึ่ง

ต่อมาพระธาตุนั้นจึงได้ชื่อว่า พระธาตุดอยคำ เมืองเชียงใหม่ก็ได้รับชื่อใหม่ว่า เมืองเชียง คำ เพราะเหตุที่พระราชา ไม่ตั้งตนอยู่ในศีลธรรม เบียดเบียนชาวเมือง ละโมบแย่งชิงทองที่เกิดขึ้น ด้วยบาปมีแห่งพระธาตุ ต่อมาเมืองเชียงคำล่มจมเพราะถูกน้ำท่วม (เมืองเชียงคำเดิม ตั้งอยู่ที่ บ้านคุ้ม บ้านที่ทำการเจ้าเมืองอยู่ที่บ้านคุ้ม ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของตัวเมือง เป็นหนองน้ำใหญ่ เรียกในปัจจุบันว่าบ้านหนอง อาจเป็นไปได้ว่าเกิดแผ่นดินไหว เมืองล่มกลายเป็นหนองน้ำใหญ่)

พระธาตุดอยคำ ตั้งอยู่บนยอดดอยขนาดเล็ก ย่อมมองเห็นจากที่ไกล คนที่เดินทางมานมัสการ ด้วยใจศรัทธาในองค์พระธาตุมองเห็นมาแต่ไกล ย่อมปิติยินดีว่ามาอยู่ใกล้พระธาตุแล้ว เหมือนคนไป ทำงานในถิ่นไกล กลับมาเยี่ยมบ้าน มองเห็นหมู่บ้านของตน จากชายทุ่งย่อมยินดีว่าจะได้พบปะบุตร หลานแล้ว

คตินิยมการสร้างพระธาตุนั้นสืบเนื่องแต่ความเชื่อเรื่องภูตผี ชาวล้านน่านับถือผีมาก่อน ที่จะนับถือพระพุทธศาสนา ผีที่นับถือในส่วนใหญ่อยู่ตามภูเขา พระเจ้ากือนา ประสงค์ให้ ชาวล้านนาหันมานับถือพุทธศาสนาอย่างแท้จริง จึงโปรดให้สร้างธาตุนั้นที่ชาวเมืองเชื่อว่า มีภูต ผีสิงสถิตอยู่ พระธาตุที่เป็นองค์แทนพระพุทธเจ้า (ธิดา สารยา, 2527 น. 681) เมื่อได้ประดิษฐาน พระธาตุแล้ว ผีได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของพระธาตุ ทำหน้าที่อารักขาพระธาตุ เป็นการ ประนีประนอมความเชื่อเดิมกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนา

การสร้างพระธาตุดอยคำมีปฐมเหตุแตกต่างจากพระธาตุสบแว่น พระอานนทร์รับพระเกศา จากพระพุทธเจ้ามอบให้เวทศาสร้างพระธาตุสบแว่นบรรจุไว้ ภายหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว จึง นำพระอนุชาธาตุมาบรรจุไว้ ส่วนพระธาตุดอยคำ มีเหตุสืบเนื่องจากสงครามชิงนาง ผู้คนล้มตาย พญาสุวรรณคำแดงผู้ครองเมืองเชียงใหม่ เป็นผู้สร้างบรรจุพระเกศาของพระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธ เจ้าปรินิพพานแล้ว พระสาวกได้นำพระอัฐิธาตุของพระองค์มาบรรจุไว้ ความประสงค์เพื่อถวายเป็น ที่ พระองค์ทำสงครามทำลายชีวิตผู้คน ทำนองเดียวกับพญาพาน ในกำหนดพระปฐมเจดีย์ สร้างเจดีย์ ใหญ่เพื่อล้างบาปที่ได้กระทำปิฎมาต

ความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุดอยคำ

พระธาตุดอยคำ บรรจุพระเกศาและพระธาตุของพระพุทธเจ้า ย่อมมีความศักดิ์สิทธิ์หรือ อภินิหารเช่นเดียวกับองค์พระพุทธเจ้า เคยปรากฏอภินิหาร เป็นดวงไฟ ลอยไปหาพระธาตุสบแว่น

หรือพระเจ้านั่งดิน ในวันพระวันศีลแปดคำหรือสิบห้าคำ ประชาชนที่ไปนมัสการ นำทุกขีรอนไปบอกกล่าวหรือขอความคุ้มครอง เบื้องหลังดอยมีลานหินระหว่างต้นไม้ (สมัยอาณาจักรสุโขทัยพระมหากษัตริย์เจ้าอาวาสวัดหนอง ตำบลหนอง วันที่ 19 สิงหาคม 2543) เป็นสถานที่นางฟ้า กิณรี กิณรมา ชุมชุมและไปนมัสการพระธาตุพร้อมกัน

พระธาตุดอยคำ มีอิทธิพลต่อชุมชนในด้านความเชื่อ ด้วยเป็นที่บรรจุพระธาตุของพระพุทธเจ้า ความศักดิ์สิทธิ์ขอ พระธาตุจะช่วยเหลือให้พ้นภัย และบันดาลผลที่ตนไปนมัสการบอกกล่าวต่อพระธาตุ

พื้นที่ชุมชนที่ศรัทธาต่อพระธาตุ

พระธาตุดอยคำเป็นพระธาตุประจำถิ่นของตำบลเจดีย์คำและตำบลร่มเย็น แต่เดิมบริเวณนี้เป็นเขตปกครองตำบลเจดีย์คำ ต่อมาได้แยกเป็นตำบลร่มเย็น ประชาชนมีความผูกพันอยู่กับพระธาตุมาแต่เดิม แม้จะแบ่งเขตการปกครองแล้ว เมื่อถึงเทศกาลปีใหม่มือง วันเข้าพรรษา ออกพรรษา ขึ้นปีใหม่ ไทย ประชาชนทั้งสองตำบล จะมาทำบุญนมัสการพระธาตุเป็นจำนวนมาก วันออกพรรษามีพิธีตักบาตรเทโว พระสงฆ์อยู่บนดอย เดินทางมาทางบันไดนาค มารับบิณฑบาตที่เชิงดอย

การดูแลและการสืบทอดความเชื่อ

ดอยที่ประดิษฐานพระธาตุดอยคำ มีบริเวณกว้างประมาณ 40 ไร่ ยกฐานะขึ้นเป็นวัด ปี พ.ศ. 2479 (กรมการศาสนา , 2532, น.908) ชื่อว่า วัดพระธาตุดอยคำ ครูปาคำหล้า ได้บูรณะวิหารใหม่ ดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน และมีพระสงฆ์จำพรรษาตลอดมา อันที่จริงหมู่บ้านสบสาที่ประดิษฐานพระธาตุดอยคำ มีวัดประจำหมู่บ้านอยู่แล้ว วัดพระธาตุดอยคำอยู่บนดอย ห่างจากหมู่บ้านสบสา หมู่บ้านนี้มีวัดประจำหมู่บ้าน 2 วัด ศรัทธาของหมู่บ้านจึงแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มหนึ่งเป็นศรัทธาของวัดสบสา อีกกลุ่มหนึ่งเป็นศรัทธาของวัดพระธาตุดอยคำ ทำหน้าที่ดูแลและจัดกิจกรรมสืบทอดความเชื่อ

อนึ่ง วัดพระธาตุดอยคำ ถือว่าเป็นจุดรวมของคนละสังฆมณฑลเจดีย์คำ และตำบลร่มเย็น พระครูขันตวิชิธรรม เจ้าคณะตำบลร่มเย็น เป็นประธานสงฆ์ กำนันทั้งสองตำบลเป็นประธานฝ่ายหมู่บ้าน จัดกิจกรรมส่งเสริมประเพณีประจำเทศกาล และเชิญชวนให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมรวมทั้งการฟื้นฟูพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระธาตุดอยคำ หรือใช้วัดพระธาตุดอยคำเป็นสถานที่จัด

นอกจากนี้ตำนานพระธาตุดอยคำ ที่ได้จารึกในใบลานที่เรียกว่า กัณฑ์ธรรม เป็นภาษาเมือง(ตัวเมือง) พระสงฆ์นำมาแสดงในโอกาสต่าง ๆ แต่เนื่องจากเป็นภาษาเมือง คนที่สามารถอ่านได้นับวัน จะลดน้อยลงทุกที กัณฑ์ธรรมที่กล่าวถึงนี้ก็เก่ามาก ใบลานก็กรอบมาก จารเมื่อ พ.ศ. 2464 เป็นเวลา 79 ปีแล้ว ขณะนี้เก็บไว้ที่วัดหนองร่มเย็น ซึ่งพระครูขันตวิชิธรรม ได้แปลออกเป็นภาษาไทย ทำเป็นเอกสารแผ่นปลิวแจกจ่ายประชาชน

ค. ตำนานพระธาตุจอมศรี

ประวัติความเป็นมา พระธาตุจอมศรี ตั้งอยู่ระหว่างบ้านหนอง ตำบลร่มเย็นกับบ้านดอนลาว ตำบลเจดีย์คำ สถานที่ตั้งพระธาตุนี้แต่เดิมเรียกว่า ดงแดง ด้วยว่าผิวดินเปลือกของต้นไม้ในบริเวณนั้น เป็นสีแดงทั้งดง สถานที่ตั้งพระธาตุเชื่อกันว่าเป็นหลุมฝังศพพระเถระรูปหนึ่งชื่อครูบาปัญญา ท่านถูกประหาร ณ ดงแดงแห่งนี้ ชาวบ้านได้ทำเสาไม้ประดู่ปักเป็นเครื่องหมายไว้ ต่อมาพระครูขันตวิชิธรรม เจ้าอาวาสวัดหนองร่มเย็น ชักชวนชาวบ้านศรัทธาประชาชน สร้างเจดีย์ทรงพื้นเมืองสรวมทับไว้ เรียกว่าพระธาตุจอมศรี หมายถึงสถานที่รวมสรีระร่างกายของครูบาปัญญา ซึ่งถูกประหาร ศีรษะขาดกระเด็นแยกออกจากร่าง ชาวบ้านได้เก็บมารวมกันฝังไว้

ความเป็นมาของพระธาตุจอมศรี เกี่ยวข้องกับพญาผู้ปกครองเมืองเชียงคำ นานมาแล้ว มีเมืองเมืองหนึ่งชื่อเมืองเชียงชะราว พระราชาแห่งเมืองนี้ ถือเอาความคิดของพระองค์เป็นใหญ่ ไม่ตั้งตนอยู่ในศีลธรรม เมื่อมีคติความมาฟุ้งร้อง ก็ทรงตัดสินด้วยความลำเอียง เห็นแก่เงินทอง ครูบาปัญญาเป็นประธานสงฆ์แห่งเมืองเชียงชะราว จำพรรษา ณ วัดคุ่มพญา(ปัจจุบันคือวัดบ้านคุ่ม) ประชาชนนิยมนับถือมาก ด้วยเป็นพระเถระผู้ใหญ่ มีศีลจารวัตรงดงาม มีเมตตากรุณาแก่คนทุกคน ชาวเมืองจึงเคารพนับถือมาก พระราชาไม่โปรดครูบาปัญญา ด้วยครูบาแสดงธรรมแนะนำให้พระราชา ประพฤติแต่สิ่งดีงาม หลีกเว้นไม่เบียดเบียนราษฎร

เมื่อพระราชา ไม่ตั้งอยู่ในสุจริตธรรม เสนาอำมาตย์ก็ประพฤติแต่ธรรม ทุจริต เรียกร้องเอาทรัพย์สินจากชาวเมืองโดยมิชอบ เมื่อใดคนมีทรัพย์ประพฤติผิด นำทรัพย์มามอบให้เสนาอำมาตย์ ผู้ตัดสินคดีความ ก็จะไม่ถูกลงโทษ ชาวเมืองจึงเดือดร้อนใจ แต่ก็เกรงอำนาจของพระราชา จึงมิกล้าขัดขึ้น

ครูบาปัญญาชอบฉันหมากมาก ตอนเย็นใกล้ค่ำวันหนึ่ง ครูบาต้องการฉันหมาก ร้องบอกเณรรับใช้ให้จัดหมากมาถวายโดยพลัน สามเณรน้อยร้องบอกว่า ในชั้นหมากนั้น มีแต่หมากกับพลู ส่วนปูนในต้นปูนหมด (แสบปูน) เหลือเพียงน้อยนิดไม่พอฉัน ครูบาจึงสั่งให้สามเณรน้อยไปขอขบิณฑบาตมาจากโยมมโก้วัด

หญิงคนหนึ่งอยู่ใกล้วัด มาปฏิบัติรักษาศีล ถวายทานครูบาอยู่เป็นประจำ เมื่อครูบาหรือพระสงฆ์ เณรแห่งวัดนั้น มีสิ่งใดขาดเหลือ มักจะบอกกล่าวให้โยมหญิงคนนั้น ทราบ โยมหญิงจะจัดหาถวาย อยู่เป็นประจำ แต่สามีของนางเป็นคนพาล ไม่ตั้งตนอยู่ในศีลธรรม

เจ้าเณรน้อยออกไปบ้านโยมที่กล่าวแล้วนั้น บอกความประสงค์ ขอแบ่งปันปูนไปถวายครูบาเจ้า แต่วันนั้นเป็นวันพระ ชาวเมืองถือเป็นธรรมเนียม จักไม่ตักข้าวของหรือข้าว

ปลาอาหารออกจากที่เก็บสำรอง มีอยู่เท่าใดก็ใช้เท่าที่มี ด้วยเชื่อว่าวัตถุดิบของบริโภคแต่ละอย่าง มีเทพเจ้าผู้ให้กำเนิด เฝ้าดูแลรักษาอยู่ประจำ เมื่อถึงวันพระ เทพเจ้าจำศีลไม่ประสงคิให้ผู้ใดรบกวน โยมแม่หญิงจึงบอก'นรน้อยว่า มีอานำปูนจากห้วยใหญ่มาแบ่งปันให้ได้ ด้วยวันนี้เป็นวันศีล เต้าปูนประจำตัวของนางมีปูนเหลืออยู่ ขอให้เณรนำไปถวายครูบา ก่อน ถึงวันพรุ่งนี้ จักตักปูนนำไปถวาย ขอให้ลูกเณรมอบต้นปูนของครูบาไว้ที่บ้านของนาง

เช้าวันต่อมา สามียาโยมแม่หญิงนั้น เห็นเต้าปูนของครูบาอยู่ในเขียนหมากบนเรือนตน ก็จำได้ด้วยเคยเห็นครูบาให้อยู่เป็นประจำ สงสัยใจว่าเหตุใดเต้าปูนของครูบามาอยู่บนเรือนตน จึงลงจากเรือนไปหาครูบาที่วัด พบว่าเต้าปูนขอภรรยาตน มาอยู่ในเขียนหมากของครูบาปัญญา เกิดระแวงสงสัยว่าครูบากับภรรยาตน ประพฤติมิชอบคบหาเป็นคู่สั่วสาว จึงนำความไปฟ้องต่อพญาเจ้าเมือง กล่าวหาว่าครูบาปัญญาเจ้า ล่วงละเมิดศีลเป็นคู่กับภรรยาตน ซึ่งเป็นความผิดรุนแรง ทั้งทางโลกและทางธรรม

พญาเจ้าเมืองฯ สั่งให้เสนาอำมาตย์ ไปคุมตัวครูบาปัญญาและภรรยาของชายโศคนั้น มาไต่สวนคดีความ พญาเจ้าเมืองฟังความข้างเดียว เชื่อว่าครูบาปัญญาและสตรีนางนั้น ประพฤติชั่วจริง จึงสั่งให้นำคนทั้งสองไปประหารชีวิต โดยใช้ดาบคัดศีรษะ ณ ชายป่านอกเมือง ทหารประจำเมือง คุมตัวครูบาปัญญาไปตัดศีรษะที่ป่านอกเมือง ด้านตะวันออกเฉียงเหนือของตัวเมือง ประชาชนจำนวนมากไปเฝ้าดู ตำรวจให้อาจารย์ครูบาปัญญาและสาบแช่งพญาเมืองอยู่ในใจ ก่อนถูกประหาร ครูบาปัญญาได้ตั้งสัจจาต่อเทวดาฟ้าดินว่า หากตนเองมีความผิดแม้เพียงน้อยนิด ขอให้เลือดของตน หยดตามคมดาบไหลลงดิน หากตนบริสุทธิ์ไร้มลทิน ขอให้เลือด พุ่งแรงสู่ท้องฟ้า ย้อมต้นไม้ในป่านี้ ให้แดงดั่งย้อมด้วยเลือด พญาแห่งเมืองนี้ผู้หนึ่งผู้ใด มีตั้งอยู่ในสุจริตธรรม จงพิณาศิบหนาย ปีใดฝนมิตกต้องต้องตามฤดูกาล ขาดข้าวขาดน้ำ ขอให้ชาวเมืองถวายทานขันข้าวร้อยขัน ฝนจะตกข้าวน้ำจักสมบูรณ์

เมื่อทหารใช้ดาบบั่นศีรษะครูบาปัญญา ชาติกระเด็นตกห่างจากร่างกาย โลหิตแดงฉาน พุ่งกระชูดไปบนอากาศ ตกติดค้างบนใบไม้ไม่ตกดิน ต้นไม้ในป่านั้นแดงไปทั้งดง ต่อมาชาวเมือง จึงเรียกกันว่าป่านั้นว่าดงแดง

เมื่อพญาเจ้าเมืองสั่งให้ประหารครูบาปัญญาแล้ว ก็ให้คุมตัว โยมหญิงคนนั้นไปประหารที่ดงไม้เปื่อย ด้านตะวันตกของเมือง ก่อนเพชรฆาตจะลงดาบ โยมหญิงได้ตั้งสัจจอธิษฐานว่า ตนเองถือศีลกินทานมาตลอดชีวิตยึดถือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะเหนือสิ่งอื่น มิเคยมีอกุศลจิต ประตุนอกลุ่มนอกรัณณ แม้แต่น้อย ขอให้ดงเปื่อยยืนยันถึงความบริสุทธิ์ของตนให้คนทราบ เมื่อเข้าถูกประหารสิ้นชีพลง ณ ดงนี้ ขอให้เทวดาบันดาลให้ดงเปื่อยเปื่อยเสมอกัน เมื่อโยมหญิงถูกประหารแล้ว ต่อมาดงเปื่อยก็เสมอกัน มีสูงต่ำกว่ากันตลอดดง ปราภฏมาจนบัดนี้ ต่อมา มีประชาชน มาตั้งหมู่บ้านใกล้ดงเปื่อย และตั้งชื่อหมู่บ้านว่าบ้านเปื่อย เปียง อยู่ในหมู่ที่ 7 ตำบลหย่วน อำเภอเชียงคำ